

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI
ALISHER NAVOIY NOMIDAGI SAMARQAND DAVLAT
UNIVERSITETI**

O'ZBEK FILOLOGIYASI FAKULTETI

O'ZBEK TILSHUNOSLIGI KAFEDRASI

**MAVZU: BADIY MATNLARDA OLMOSHLARNING SEMANTIK –
STILISTIK XUSUSIYATLARI
MALAKAVIY BITIRUV ISHI**

Bajardi: Husanova M.

Ilmiy rahbar: f.f.n.Yusupova O.

Malakaviy bitiruv ishi o'zbek tilshunosligi kafedrasida bajarildi.

Kafedraning 2011–yil 20-maydagi majlisida muhokama qilindi va himoyaga tavsiya etildi (bayonnomasi №___)

Kafedra mudiri:

prof.A.Abdusaidov

Malaviy bitiriv ishi YaDAKning 2011-yil ----- iyundagi majlisidahimoya qilindi va ----- foizga baholandi (bayonnoma № ____)

YaDAK raisi:

A'zolari:

SAMARQAND - 2011

BADIIY MATNLARDA OLMOSHLARNING SEMANTIK – STILISTIK XUSUSIYATLARI

REJA:

Kirish.

I bob. O'zbek tilida olmoshlarning leksik-semantik xususiyatlari.

1.1. Olmosh va ularning turlari.

1.2. Olmoshlarning leksik-semantik xususiyatlari.

II bob. Badiiy matnlarda olmoshlarning semantic-stilistik xususiyatlari.

2.1. Prozaik asarlarda olmoshlarning qo'llanishi.

2.2. Poetik asarlarda olmoshlarning qo'llanishi.

XULOSA.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.

Ishning umumiy tavsifi

Mavzuning dolzarbligi. Bugun o'zbek tilini yaxlit bir tizim sifatida o'rganish, uning mantiqiy madaniyatini zamon talablari darajasiga ko'tarish hayotimizning tarkibiy qismiga aylanadi. Ona tilimizning ravnaqi davlat siyosati darajasiga ko'tarilishi tilshunosligimiz oldiga yuksak vazifalarni qo'ydi.

Hozirda o'zbek tilshunosligi sezilarli darajada muvofaqiyatlarga erishmoqda.

Lisoniy birliklarni yangidan yangi metod va usullar asosida tadqiq etishga tilni uning birliklarini toboro chuqurroq, teranroq tadqiq eta borib, lisonimizning yagona tizm ekanligi va uning qator kichik tizimlardan iborat ekanligini isbotlashga alohida e'tibor berilmoqda. Biroq bu borada kelashakda amalga oshirilishi lozim bo'lgan yuzlab muammolar, masalalar o'zining to'la to'kis yechimini kutmoqda. Shulardan biri alohida xususiyatlarga ega bo'lgan olmoshlarni stilistik yo'nalishda tahlil etishdir. Olmoshlarning semantik-stilistik xususiyatlari badiiy va matnlarda yaqqol ko'zga tashlanadi. Olmoshlarning badiiy mantlardagi xususiyatlari alohida o'rganilishi lozimligi tanlangan mavzu dolzarbligini belgilaydi.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. Nutqda olmoshlar o'zining leksik-grammatik vazifasidan tashqari nutqiy vaziyatga qarab turlicha stilistik vazifalarni doim ado etadi va emetsionala, ekspressif bo'yoqdorlikni vujudga keltiradi. Ammo bu borada U.Suyarov, R.Qo'ng'urov, M.Asqarova, T.Akramov, B.Isobekov, S.Karimov, B.Yo'ldoshev, M.Hamrayev. M.Fozilova, Y.Tojiyev, E.Qilichev va boshqalarning monagrafik tadqiqotlarida, o'quv qo'llanmalarida yo'l yo'lakay aytib o'tilgan fikrlar va sanoqli maqolalargina mavjud. Bu manbalarda olmoshlarga xos bo'lgan stilistik jihatlarning ayrim qirralari ochib berilgan, xolos.

Tadqiqot ishining tadqiqot ishlari rejalari bilan bog'liqligi. Tadqiqot A.Navoiy nomidagi SamDU o'zbek tilshunosligi kafedrasida o'rganilayotgan mavzular tarkibiga kiradi.

Tadqiqotning maqsad va vazifalari. Tadqiqotning asosiy maqsadi o'zbek tili olmoshlarini badiiy matnda semantik-stilistik xususiyatlarini o'rganishdan iborat. Ushbu maqsadni amalga oshirish jarayonida quyidagi vazifalarni xal etish ko'zda tutildi.

- olmoshlarning leksik-semantik xususiyatlarini o'rganish;
- nutqiy vaziyatga bog'liq holda olmoshlar sinonimiyasini tahlil etish va ularning faollik darajasini belgilash;
- olmoshlarning semantik va ematsional, ekspressiv ottenkalari shakllanishining stilistik shart-sharoitlarini aniqlash;
- badiiy nutqda til birliklari orasida olmoshlarning o'rnini belgilash;
- poetik va prozaik matnlarda olmoshlarning stilistik xoslanishlarining funktsional chegaralanishlarining ekstralingvistik jihatlariga e'tiborni qaratish.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi badiiy matnda. Olmoshlarning semantik-stilistik ilk bor tadqiqot ishi tarzida tadqiq etiladi. Unda olmoshlar sinonimiyasi uning nomunativ asoslari, olmoshlarning semantic ma'no tadqiqoti va ematsional ekspressiv ottenkalari yuzaga kelishini uslubiy shart-sharoitlari, bu imkoniyatlarni ro'yobga chiqaruvchi lingvistik va ekstolingvistik omillar tahlil qilindi. Ishda olmoshlarning badiiy nutqda tutgan o'rnini aniqlandi va bu uslubdagi stilistik o'ziga xosliklari ochib berildi.

Himoyaga olib chiqilayotgan asosiy holatlar.

- Olmoshlarning nafaqat leksik, grammatik xususiyatlari balki alohida stilistik xususiyatlariga ham ega ekanligi;
- Olmoshlar qo'llanishdagi faollik darajasi ularning o'zbek tili uslublararo funktsional darajaga olib kelishi;

- Olmoshlarning badiiy nutqda nomoyon bo'ladigan lingvistik imkoniyatlari stilistik salohiyat omili ekanligi.

Tadqiqotning ilmiy ahamiyati. Badiiy nutq o'zining keng qirraligi bilan boshqa nuqtalar turlaridan ajralib turadi. Badiiy nutqda tildagi barcha so'zlar o'zining butun imkoniyatlari bilan ishtirok etadi, shu jumladan olmoshlar ham badiiy nutqda o'ziga xos o'rin egallaydi. Ishda olmoshlarning ushbu uslibdagi semantik-stilistik xususiyatlari atroflicha tahlil etiladi, olmoshlarga xos bo'lgan nutqiy imkoniyatlar ham va ularning tahlili ilmiy asosga qo'yiladi.

Tadqiqotning metodologik asosi va tadqiq usullari. Ishda semantik-uslubiy, matniy, qiyosiy tahlil metodlaridan foydalaniladi.

Shuningdek, R.Qo'ng'irov, I.Suyarov, B.O'rinboyev, B.Yo'ldoshev, S.Karimov va boshqalarning shu yo'nalishda olib brogan kuzatishlaridagi nazariyalar qarashlar va tadqiq metodlariga ham tayanildi.

Tadqiqotning manbalari. Tadqiqot mavzusi badiiy matn bilan bog'liq bo'lganligi uchun A.Qahhor, O.Yoqubov, E.Voxidov. A.Oripov, O'.Xoshimov, X.Sultanov, O.Matjon, U.Azim, M.Ali, T.Murod, M.Yusuf singari taniqli o'zbek adiblari asarlaridan olingan misollar tadqiqot uchun manba va material vazifasini o'tadi. Shuningdek, "O'zbek tilining izohli lug'ati", "O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati" singari lekografik manbalaridan ham foydalanildi. IX asr tadqiqotning sinovdan o'tishi va joriylanishi malakaviy bitiruv ishi SamDU o'zbek tilshunosligi kafedrası yig'ilishida qilingan muhokamada maqullanib himoyaga tavsiya qilingan.

Tadqiqot tuzilishi. Ish kirish, II bob, xulosa va foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatidan iborat.

Kirish

Respublikamiz prezidenti I.A.Karimov o'zining nutqlaridan birida shunday degan edi. "Mustaqillikka erishganimizdan keyin xalqimizning o'z yurti tili madaniyati qadiriylatlari tarixini bilishga, o'zligini anglashga qiziqish ortib bormoqda".¹ Bu so'zlar bevosita o'zbek tilining so'z boyligini to'plash va tadqiq etishga da'vat qiladi. Chunki ota-ona tili – bu millatning ruhidir. Prezidentimiz "Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch" asarida bu fikrni qayta-qayta ta'kidlab: "O'zlikni anglash, milliy ong va tafakkurning ifodasi, avlodlar o'rtasidagi ruxiy-ma'naviy bog'liqlik til orqali nomoyon bo'ladi", - degan². Shuning uchun ham yurtboshimiz ona tilimizni rivojiga alohida e'tibor bermoqda. Yurtboshimizning saiyharakatlari bilan ona tilimizning ravnaqi davlat siyosati darajasiga ko'tarilishi xalqimiz ma'naviy-marifiy salohiyatining yanada yuksalishiga asos bo'lgan shu ma'noda bugun o'zbek tilini yaxlit bir tizim sifatida o'rganish uning nutqiy madaniyatini zamon talablari darajasiga ko'tarish faoliyatimizning tarkibiy qismiga aylandi. O'zbek tili birliklarini (jumladan, barcha so'z turkumlariga oid lug'aviy birliklarni) fonetik, fanologik, morfonologik, leksik, semantik, stilistik, pragmatik jihatdan o'rganish keng ko'lamda amalga oshirilmogda. Binobarin, bu borada xal etilishi va chuqur o'rganilishi lozim bo'lgan muammolar anchagina. Bugungi kunda bo'layotgan jamiyatdagi o'zgarishlar, taraqqiyot tilimizda ham o'z aksini topmogda. Tildagi bu o'zgarishlar oddiy va adabiy so'zlashuv uslubida dastlab o'z aksini topsa, ikkinchi navbatda badiiy asarlarda ham ko'rinish beradi. Shuning uchun asrlar davomida tarix silsilasida sayqallanib, rivojlanib kelayotgan tilimizning bepayon imkoniyatlarini o'zida xolis tajassum etgan, eta oladigan narsalardan biri badiiy asarlardir. Badiiy asar tilini o'rganish o'zbek tilining o'ziga xos xususiyatlarini ochib beradi. Shu sababdan asar tili umumxalq tilida mavjud

¹ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Тошкент: "Шарқ" 1998. 3- бет

² Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. – Toshkent: ma'naviyat, 2008, 83 – bet.

bo'lgan lug'aviy vositalarning ifodadorlik ko'lamini ko'rsatuvchi, uni rivojlantirish yo'llarini belgilovchi manbadir.

Badiiy adabiyot davrga xos ravishda rivojlanar, unga nisbatan talab o'zgarar ekan, badiiy asar tilini o'rganish metodlari, qonuniyatlari ham o'zgarib boraveradi. Masalan, davrning o'ziga xos aksi bo'lgan Toxir Malik, Erkin A'zam, Azim Suyun, Tog'ay Murod, Usmon Azim, Irom Otamurod, X.Sultonov asarlarida bugungi kun mavzulari ifodalangan bo'lib, ularning tili ham o'ziga xosdir. Mana shu o'ziga xoslikni tilshunoslik nuqtai nazardan ochib berish bugungi kun tilshunoslarining dolzarb muammolaridan ekanligini bu o'rinda ta'kidlab o'tish lozim. Zero, badiiy adabiyot tilni rivojlantiruvchi, adabiy me'yorni shakillantiruvchi manbalardan biridir.

Badiiy uslubda barcha vositalar kabi so'z turkumlarining ham vazifasi alohida. Shuning uchun badiiy matnning lisoniy xususiyatlari tahlil qilinganda morfologik birliklarning ishlatilishi bilan bog'liq holatlar haqida fikr yuritish talab qilinadi. Morfologik birliklarning estetik vazifasida, shuningdek ma'lum bir grammatik ma'no va funktsiyaga ega bo'lgan so'z formasini maxsus qo'llash orqali ekspressiblik – emosionallik ifodalanuvchi tushuniladi. Ekspressiblik ijobiy va salbiy ma'no qirrasiga ega bo'lgan (birliklarni) so'zlarda aniq ko'rinib turadi. Ijobiy va salbiy ma'no qirralariga ega bo'lgan so'zlar albatta ma'lum bir so'z turkumida bo'ladi. Bizga ma'lumki ot, sifat, fe'l so'z turkumlariga oid bo'lgan so'zlarning badiiy matndagi qirralari yaqqo ko'zga tashlanadi. Biroq olmoshlar ham badiiy matnda o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. Biz o'z malakaviy bitiruv ishimizda olmoshlarning badiiy matndagi semantik-stilistik xususiyatlarini ochib berishga harakat qildik.

I bob

O'zbek tilida olmoshlarning leksik-semantik xususiyatlari.

Olmoshlar ma'no va gramatik xususiyatlariga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi. 1) Kelishik olmoshlari: men, biz (I shaxs); sen siz (II shaxs); (y) u, ular (III shaxs); 2) Ko'rsatish olmoshlari: bu, shu, o'sha, mana shu, mana bu, ana shu kabilar; 3. So'roq olmoshlari: kim, nima, qanday, necha, qaysi, qancha, nega, qalay kabilar. 4. O'zlik olmoshi: o'z; 5. Belgilash jamlash olmoshlari: hamma, butun barcha, bari, har kim, har qanday (hech qaysi) kabilar; 6. Bo'lishsizlik olmoshi: hech kim, hech qanday, hech nima, hech qaysi kabilar; 7. Gumon olmoshlari: allakim, allaqanday, allaqaysi, kimdir, nimadir, allanima kabilar.

Kelishik olmoshlari shaxslarga nisbatan ishlatiladi. Ba'zan kishilik olmoshlari shaxsni ifodalashi bilan birga, ko'rsatish ma'nosini ham bildiradi. Shunga ko'ra, kelishik olmoshlarini ikkiga bo'lish mumkun:

1. sof kelishik olmoshlari (men, sen, biz, siz);
2. kelishik – ko'rsatish olmoshlari (u, ular)sof kishilik olmoshlari faqat shaxsni ko'rsatuvchi, ular so'zlovchi va tinglovchini ifodalovchi olmoshlardir.

Kelishik – ko'rsatish olmoshlari esa (u, ular) kelishik bilan bir qatorda ko'rsatish olmoshi vazifasini ham bajaradi. Bu olmosh ot o'rnida qo'llanib keladi. – otning o'rnini bosadi.

Kishilik olmoshlari nutq jarayonida uch xilshaxsni – I, II, III shaxslarni bildiradi. I – shaxs (men) – soʻzlovchini, II shaxs (sen) - soʻzlovchi murojaat qilayotgan shaxsni – tinglovchini, III shaxs (u) – nutq jarayonida ishtiroketmagan, soʻzlovchi yoki tinglovchi eslatib oʻtayotgan shaxsni yoki koʻrsatilayotgan predmetni ifodalaydi. Bular birlikni koʻrsatuvchikishilik olmoshlaridir. Koʻplikda kishilik olmoshlaridan biz olmoshi bir qancha soʻzlovchilarni emas, soʻzlovchi boshqa shaxslarni, siz (II shaxs koʻplikdagi) olmoshi esa tinglovchini va boshqa shaxslarni bildiradi. Shunday qilib, biz, siz olmoshlari tarkibida I va II shaxs ishtirok etgan shaxslar toʻdasini ifodalaydi.

III shaxs koʻplikdagi ular olmoshi soʻzlash jarayonida ishtirok etmagan birdan ortiq boshqa shaxsni yoki predmetlarni ifodalaydi. Ular bizga yetib olishsin. Kelishik olmoshlari koʻplik qoʻshimchasi – “lar”ni olish bilan koʻplikni koʻrsatmaydi.

Men olmoshi – lar qoʻshimchasini qabul qilmaydi. Sen olmoshi esa – lar qoʻshimchasi bilan qoʻllangada, tinlovchi va boshqa shaxslarga qoʻshimcha munosabatni yoki tinglovchini bir oz kamaytirish maʼnosini bildiradi: senlarga aytayapman (sen va boshqalarga aytayapman). –lar qoʻshimchasi III shaxs birlikdagi u olmoshiga qoʻshilib keladi: u keldi – ular keldilar. Biz vasiz olmoshlariga qoʻshilganda maʼnosini bir oz kuchaytirish manosini shuningdek, soʻzlovchi va boshqalar toʻdasini – koʻplikni bildiradi. Egalik qoʻshimchalari kishilik olmoshlariga odatda qoʻshilib kelmaydi. Baʼzan III shaxs kishilik olmoshi koʻrsatish maʼnosida kelganda, otlashib egalik qoʻshimchalari qabul qilishi mumkun:

Kishilik olmoshlari kelishik qoʻshimchalarining olib turlanishi mumkun. Meni, uning, seni, sizda, sizga, ulardan kabi. Kishilik olmoshlarining I va II shaxs birlik formalari tushum va qaratqich kelishigidagi bilan turlanganda bir n tovushi tushib qoladi: menning, senni emas, meni – mening, seni – sening.

Soʻroq olmoshi.

So'roq olmoshlari orqali so'zlovchi nutq jarayonida ishtirok etuvchilardan o'ziga ma'lum bo'lmagan narsani aniqlab bilishiga intiladi.

So'roq olmoshlari shaxsga (kim?) predmetga (nima?), belgiga (qaysi?), (qanday?), miqdorga (necha? qancha?), vaqtga (qachon?), maqsad va sababga (nega? nimaga?) va o'rniga (qani?) munosabat anglatadi. Ba'zi so'roq olmoshlari qo'shma gapna nisbiy so'z vazifasida kelgani uchun so'roq-nisbiy olmoshlari deb nomlanadi: kim mehnat qilsa, u roxat ko'radi. Nimani buyursang, shuni keltiraman. Ergash gapda kelgan bundayso'roq olmoshlari so'roqma'nosini yo'qotgan bo'ladi.

O'zbek tilida qo'llanadigan so'roq olmoshlari asosan quyidagi xususiyatlarga ega:

Kim olmoshlariga shaxslarga nisbatan qo'yiladi. Bu olmoshning qo'llanishida quyidagi xususiyatlar bor:

1. Shaxsga nisbatan so'roqni ifodalagani uchun ot xarakterida keladi va otlar kabi egalik vakelishik qo'shimchalarini qabul qiladi. Mening kimim bor? Ayrim vaqtda juftlanib kelib shaxslarning kimligini aniqlash uchun qo'llaniladi. Juftlanib kelganda har ikkisi birlikda yoki oldingisi birlikda keyingisi ko'plik formasida qo'llanilashi mumkun.

2. Nisbiy so'z vazifasida kelganda ma'noni kuchaytirish uchun – ki yoki – da, + kim yordamida qo'shib ishlatiladi: kimki ko'p ishlasa, u ko'p haq oladi. Kimdiki (m) vijdonan ishlasa, u hurmatga sazovor bo'ladi.

3. Kim olmoshi – sa qo'shimchasini olib otga qo'shadi: kimsa. Bu so'z hech, har so'zlari bilan kelishi yoki – siz qo'shimchasini olishi mumkun. Kim olmoshi gapda ko'pincha ega, kesim, to'ldiruvchi, ba'zan aniqlovchi va hol bo'lib keladi;

4. Nima olmoshi takrorlanib, har ikkinchisi bir xil shakllarida yoki oldingisibirlilikda, keyingisi ko'plik qo'shimchasini olgan holda keladi: nima – nima olding, nima-nimalar olding?

Nima so'zi ba'zan ne shaklida (yolg'iz, yo takrorlangan holda: a) predmetiga nisbatan qo'llanilgan nima so'roq olmoshi o'rniga ishlatiladi. .. to'z aynisa ne

sotadi? b) predmetbelgisini ifodalovchi qanday olmoshiga yaqin vazifada yoki gapning mazmuniga qarab yomon, ko'p degan ma'nolarda ishlatiladi. U qo'rquvdan ne ahvolda ekanini o'zi bilar edi.).

Necha olmoshi otlashib, kelishikning hamma shakllariga kela oladi: nechanchi, nechaga, nechaning, nechadan. Necha so'zi predmet miqdoriga nisbatan so'roqni ifodalaganda sonlarga o'xshash qo'shimchalar bilan birga qo'llanadi. Necha kilometr yo'l bosdim ekan? Gapda aniqlovchi(ning soni necha (nechta)) va kesm bo'lib keladi. Necha kishi keldi?

Qanday olmoshi predmet yoki harakatning belgisiga nisbatan so'roqni bildiradi. Bu so'z qanaqa, qandoq shaklida ham kelib yuqoridagi ma'noni ifodalashi mumkin: qaysi olmoshi predmetning tarkibiga yoki o'rniga ko'ra belgisini aniqlash uchun qo'llanadi: qaysi kishi? Qaysi uy?

Ergashgan qo'shimcha gaplarda qaysi olmoshi nisbiy so'zlarning birinchi qismi bo'lib keladi. Qaysi kishi tirishib halol ishlasa, uhurmatga sazovor bo'ladi. Qancha olmoshi son – ravish xarakterigaega bo'lib, predmet yoki harakatning miqdoriga ko'ra belgisini aniqlash uchun beriladigan so'roqni ifodalaydi. Ko'p predmetning miqdorini aniqlash uchun qo'llanganda, o'zidan keyingi ot ko'pincha birlikda keladi. Qancha kitob olding? – onta kitob oldim. Taxminiy miqdorini aniqlash uchun qo'llanganda, ba'zan – cha qo'shimchasini qo'shib keladi. Qanchacha yerni haydadingiz?)

Nisbiy so'zlarni birinchi qismi bo'lib kelib, daraja – miqdorni ifodalash uchun qo'llaniladi yerda qancha nam ko'p bo'lsa, urug' shuncha tez unib chiqadi.

Ko'rsatish olmoshlari shaxs, narsani va ularning belgisini, bir turdagi narsalardan bittasini ajratib ko'rsatish, ta'kidlash uchun xizmat qiladi. Qaysi so'rog'iga javob bo'ladi. Ko'rsatish olmoshlari. Bu, shu, o'sha, mana bu, mana shu, ana shu, ana u. Din niqobi ostida hokimiyatni egallamoqchi bo'lgan bu g'alamuslar aybsiz jazolandi. (P.Qodirov. Ona lochin vidosi 40 bet).

Ko'rsatish olmoshlari so'zlovchi bilan ko'rsatilayotgan narsa sodir bo'lgan vaqtga qarab ishlatiladi; ma'nolari hamshu asosda aniqlanadi. Bu olmoshi

so'zlovchiga ancha ayon so'zlovchiga nisbatan ancha yaqin masafoda turgan yaqindagi eslatadigan narsa, voqiani ko'rsatishga xizmat qiladi: bu kunlar pok, ipak nurlar, nafis tanlar-la o'ynashi (K.Olimjon. 10 tomlik, 1 tom T, 1979 64-bet). Shu olmoshi ham, bu olmoshi kabi ma'noga ega, ammo shu olmoshida ta'kid ma'nosi kuchli; Endi hadeb qaysarlik qilmasdan rozi bo'ling. Baribir qaytadigan joying shu.

U olmoshi esa so'zlovchiga nisbatan ancha uzoqda turgan yoki ancha ilgari eslatib o'tilgan narsalarni ko'rsatadi. O'sha ko'rsatkich olmoshi so'zlovchiga ilgaridan ma'lum bo'lgan, ilgari eslatib o'tilgan narsa (fa) vaqt yoki hodisaning ajratib ko'rsatishga xizmat qiladi. Jon bolam "...Dadang bugun o'sha..." shotut amakingni uchratib qopdi (U.Nazarov O'zgalar uchun 9-bet).

Ko'rsatkich olmoshlariga mana, ana so'zlarini qo'shib ishlatiladi:

Mana shu, mana bu, ana shu kabi olmoshlar yaqin masafadagi narsani ajratib ko'rsatadi. Uning vaqt masofa jihatdan so'zlovchiga yana ham yaqinligi ta'kidlaydi: ana u, ana o'sha olmoshlari esa ancha uzoqda turgan yoki oldindan ma'lum narsalarni ko'rsatadi. Ana shunda imlo ajab bir soddalik kasb etadi, jami mavhumliklar tugatiladi. (X.Sultonov Bobur tushlari 225-bet).

Mana, ana so'zlari ko'rsatish ma'nosini bildirib yakka holda ishlatiladi. Mana ko'z oldimda bolalikning shod do'stlari, yorlari, qadirdonlari. (u).

Ana... tag'in Saida Mirzayevaning chehrasi hayolida namoyon bo'lib, dardkash ovozi mayin ishlatilayotganday tuyulayapdi: ishong Sevarajon hizmatigizning bu qadar chigalligi!... (N.Qilichov Chirchiq 10-bet).

Jamlash – belgilash olmoshlari predmet va shaxslarning yig'indisini, to'dasini bildiradi yoki ularni ayirib, ta'kidlab ko'rsatadi.

Jamlash olmoshlariga hamma, bari, jami, barcha, butun, yalpi so'zlar kiradi. Hamma olmoshi predmet va shaxslar o'rnida qo'llanib ot vazifasida, predmet belgisini ko'rsatib sifat vazifasida keladi. Jami olmoshi ham yuqoridagi olmoshga o'xshash ko'pincha ot xarakterida qo'llanadi. Uning tarkibidagi – i ash III shaxs birlikdagi egalik qo'shimchasi. Bu so'z ham ko'pincha qaratqich kelishigidagi so'z

bilan qo'llanadi. Egalik qo'shimchasi ikki darajali bo'lib ham qo'llana oladi. Bolalarning jami dalada – bolalarning jamisi dalada.

Barcha (bor + i -cha) olmoshi ko'proq sifat o'rnida qo'llanib predmetning miqdoriga ko'ra belgisini ifodalaydi. Barcha odamlar maydonga chiqdi. U barcha qilmishlariga iqror bo'ladi.

Butun (but + un) olmoshi sifat va ravish o'rnida qo'llanib, miqdorga ko'rapredmet yoki harakatning belgisini ifodalaydi. Har so'zi so'roq olmoshlarida kim so'zi bilan kelib, "hamma", "har qanday odam" degan ma'noni ifodalaydi.

Qaysi olmoshi bilan birga sifat vazifasida keladi va ma'nosi jihatdan harbir olmoshiga o'xshaydi. Har qaysi guruh so'zning boshida bo'lishini istardi. Qachon olmoshi bilan birga kelib, "hamma vaqt" degan ma'noni bildiradi. Bu gapda har qachon takrorlay bersa kerak.

Har olmoshi ba'zi birgalik va donolik sonlari bilan birga qo'llanib, shu sonlarni ta'kidlab ko'rsatadi: Unib chiqqan har bitta nihol unga sevinch baxsh etardi. O'g'illarining har uchulasi ham bedarak ketdi. Qizlarning har ikkovi ham juda odobli.

Har so'zi so'roq olmoshlarida kim so'zi bilan birga kelib, "hamma", "har qanday odam" degan ma'noni ifodalaydi.

Bo'lishsizlik olmoshlari Inkor olmoshlari ma'no jihatdan belgilash olmoshlarining zidi bo'lib, barcha predmet yoki belgiga nisbatan inkor ma'nosini-bo'lishsizlikni bildiradi. Bu olmoshlar ishtirok etgan gapning kesimi inkor shaklida kelib, gap inkor gap hisoblanadi. So'roq olmoshlari hech so'z bilan birikib kelganda so'roq olmoshlarining ma'nosi o'zgarib, shaxs (hech kim), predmet (hech nima), miqdor (hech qancha), belgilovchi so'zlar hosil qiladi. Hech kim olmoshi inkor gaplar tarkibida uyushgan bo'laklarning umumlashtiruvchi so'zi vazifasida ham kela oladi: unda na yo'lovchi, na samovarchi – hech kim e'tibor qilmadi.

Hech nima olmoshi predmet yoki voqea hodisaga nisbatan inkorni bildiradi. Biroq Saidaning yuzida hech qanday o'zgarish yo'q edi-ku!

Hech nima olmoshi (predmet) ham ko'pincha otlar o'rnida kelib, otlarga xos egalik va kelishik qo'shimchalarini oladi. Gapda otlar kabi vazifani bajardi: Mening hech nimam yo'q. hech nimadan tap tortmaydigan odam. Hech qanday olmoshi predmet belgisiga nisbatan inkorni bildiradi: Saidaning yuzida hech qanday o'zgarish yo'q edi. (A.Qahhor).

Hech qanday so'zi paytiga nisbatan inkor ma'nosini bildiradi. Gapda ravish o'rnida qo'llaniladi – ish harakatning hech vaqt yuzaga kelmaganini bildiradi. Kimsa so'zi ham bo'lishsizlik olmoshi o'rida qo'llanilib shaxsga nisbatan inkor ma'nosini bildiradi. Lekin shaftoliga kimsa boqmaydi. (Oybek) - ... hech kim bormaydigan. Unda kimsa yo'q edi. – hech kim yo'q edi.

Gumon olmoshi muayan predmet, shaxs, belgi yoki harakat xususida o'ta muhum tushunchani bildiradi. So'roq olmoshi bilan qo'shib keladigan (alla va dir) birligi ushbu olmoshga noaniq ma'nosini kiritadi. Gumon olmoshlari asosan ot va sifat o'rnida qo'llaniladi. Yo'lakda Safoxonning kimgadir shang'illagani eshitildi. (X.Sultonov Bir oqshom ertagida 53-bet).

Alla olmoshi ba'zi so'roq olmoshlari bilan birga gumon olmoshlarini yasaydi: ala kim, alla, nima, alla qanday va b.

Alla nima olmoshi ko'pincha ot o'rnida ishlatilib, turli kelishik qo'shimchalari, egalik va ko'plik qo'shimchalarini oladi. Bobom goho behushday alla nimlarni shivirlab qo'yadi (Oybek). Mehri yuragini zulikday so'rib yotgan alla nimalardan qutilib chiqdi. (A.Qahhor).

Alla nima olmoshi ba'zan xos ma'noda va vazifasida alla narsa olmoshi ham qo'llaniladi. Alla narsaning portlashidan uyg'onib ketdim (S.Ahmad).

Alla kim olmoshi shaxslarga nisbatan noaniqlik ko'rsatadi. Alla qanday (alla qanaqa) olmoshi predmetning belgisi noaniq ekanligini ko'rsatadi. Alla qanday qurilishlari bo'yicha ministir muovini bo'lib ishlaydi. (U.Nazarov "O'zgalar uchun" Toshkent 1988. 5-bet).

Alla qaysi olmoshi ham, yuqoridagi olmosh kabi, predmet belgisining noaniqligini bildiradi: ota-onasi yo'q dedilar alla qaysi qishloqdan riziqliq ahtarib

kelgan dedilar (U.Nazarov “Chayon yili” 1990 33-bet). Alla qayer olmoshi o’ringa nisbatan noaniqlikni bildiradi. U dunyoning alla qayirida bir umir shunday tiriklik qiladigan odamlar borligini hamma tasavvur ham etolmasa kerak (X.Sultonov Bir oqshom ertagi. 82-bet).

Alla nechuk olmoshi ko’picha harakatning noaniq holatga yuzaga kelishi, tushunarsiz holda sodir bo’lishni ko’rsatadi. Bu olmosh holat ravishi vazifasini o’taydi. Juda yarashdi, opcha, - dedi novcha yigit, allanchuk ishshayib (N. Qilichev Chirchiq 1988.16-bet.) Ba’zan allanechuk so’zi noaniq belgi ma’nosini ham ifodalaydi:

Allaqancha olmosh miqdorga nisbatan noaniqlikni bildiradi. U kishi tog’ yo’lidan allaqancha yo’l bosishi kerak (Said Ahmat).

Allaqacha olmoshi ham paytga nisbatan belgining ortiq ekanligini, ko’pligini bildiradi. Otasining o’lganiga va o’zi shaharga kelib allaqancha vaqt o’tdi. Noaniq olmoshi ko’pincha so’roq olmoshlariga –dir qo’shimchasi qo’shilishi orqali hosil qilinadi, kimdir, nimadir, qandaydir, qaysidir.

Noaniqlik shakli –dir ko’plik, egalik va kelishik qo’shimchalaridan so’ng qo’shib ketadi. Nimadandir mulohza qilib, hech narsa demadi, (A.Qahhor) Qora qo’ylardadir yer rangi-shafoq. Qorigan qayg’lar sudranar g’ijim. (R. Pafi Tavba, 19-bet Kim nima olmoshlariga qo’shib, noaniq shaxs yoki predmentni Yo’lakda safozanning kimgadir shang’illagani eshitildi, so’ngra eshik ochib o’zi kirib keldi.(X.Sultonov Bir oqshom ertagi 53-bet). Qanday so’ziga qo’shib, noaniq belgini ifodalaydi. Ko’pincha bu xildagi gumon olmoshi belgini ifodalovchi so’zlar oldida keladi. ... qandaydir jiddiy bir gapni qizishib muhokama qilishardi.(S. Ahmat Qara ko’z majnun 74-bet.)

Qayer, qayoq so’zlariga qo’sgilib, o’rniga nisbatan noaniq belgini ko’rsatadi. Buning uchun bu so’zlar o’riri kelishiklari qo’shimchasidan birini qabul qilgan bo’lishi shart. Toshidan toshga to’sh urib shoshar-. Qayoqdadir zilol shalola. (A.Oripov 1-jild 19-bet bahor). Qachon so’zi – dir ko’plik bilan birga kelib paytga nisbatan noaniqlikni bildiradi. Qachondir biznikiga bu dam olmoqchi, negadir

mijja qoqmadi. (X.Sultonov bir oqshom ertagi 1983. 30-bet). Birov so'zi ko'pincha begona boshqa, notanish, noaniq, odam kimdir degan ma'noni ifodalaydi. Ammo xatingiz juda qisqa bo'lsin ... birov kirib qolsa bormi. (O.Yoqubov Adolat mazili 145-bet). Qaysidir olmoshi hamn oaniq belgiga ishora qiladi, noaniq paytni, miqdorini ham ifodalash mumkin. Ikki oycha bugun Binofshaxonning nomiga noma yuborib, uzirini aytibdi, so'ng qaysidir asrga bitilgan eski bir kitobni suroqlabdi. Ilmiy ishiga zarur ekan (M. M. Do'st qissalari 1985. 125-bet). Yana bir qaysidir rayon gazetasida muhariri raykom byurasining a'zosi bo'lgan. (S.Ahmat. Qarako'z majnun o'qituvchi 32-bet). So'zlar o'ziga hos leksik – semontik belgilariga ko'ra ma'lum guruhlariga bo'linadi, ya'ni so'zlarni turkumlarga ajratishda ularning leksik - simontik belgilari asosga olinadi. I.Suyunov o'z ishida dastlab olmoshlarni mustaqil so'z turkumi sifatida ajratish pirinsiplarini ishlab chiqdi. Bunda u olmoshlar grammatik xususiyatlari asosida emas, balki leksik – simontik belgilari bo'yicha bir turkumga berlashadi, degan fikrni bildiradi. Olmoshlarning bir guruhga birlashishi esa asosan leksik –simontik belgisiga ko'ra bo'ladi. 1. Ularning pridmeet, narsa belgi yoki miqdorni bildirmasligi balki ko'rsatishi, mavjudligiga ishora qilishi olmoshlarning boshqa so'z turkumlariga farqlovchi umumiy belgi hisoblanadi. Bundan tashqari ular faqat yaka so'zlar o'rnidagina emas, shuningdek, so'z birikmalari, butun bir necha gapdan iborat yaxlit kotekist, matn o'nida ham qo'llaniladi. Shu sodiq bevaga aylang ehtirom. Hatto zeb – ziynatni yulib ziyoda, Haykal ham qo'yingiz bamisli hayol suyarov I o'zbek tuniga olmay disirtatsiya F.F. I Samarqand 1965.8-12betlar. Shundaylar bo'lmasa agar dunyoda. Bundaylar muhtaram bo'lmasdi ayol. (A.Oripov tanlangan asarlar. I jild 84-bet). Bu misolda shunday olmoshi yuqorida aytganimizdek birikma o'rnida (sodiq beva birikmasi o'rnida) kelmoqda. Jahonda zar yashashni biladigan odamlar bor,-dedi,-Nabi muzlab yotgan ko'rpa qadiga sho'ng'ib. (X.Sultonov. Bir oqshom ertagi). U, bizda, o'zi ... gapdagi u bizda o'zi olmoshi ham yuqoridagi gapda qandaydir. Javob tariqasida, ham ta'kid, kuchaytirsh ma'nosini berishiga xizmat qilmoqda. Olmosh so'zi turtumi boshqa so'z

turkumlariga nisbatan son jihatdan ozchilikni tashkil qiladi, biroq qo'lanish nuqtayi – nazaridan eng faol sanaladi. Olmoshlar ot, sifat, son ravish kabi turkumlar o'rnida kelib, ularning ham vazifasini bajaruvchi so'z turkumlaridan biri hisolanadi. Og'zaki va yozma nutiqda keng qo'llanilib, xilma-xil funisional vazifalarni bajaradi. Olmoshlar asosan devonativ ma'noda ishlatiladi. Shu bilan birga, boshqa so'z tukum-lari ga nisbatan nafaol bo'lsada, ularni kontativ ma'nolari ham ifodalab kela oladi. Ular nutqining ixchamligini taminshalash bilan birga nutqning tejamkor bo'lishiga olib keladi. Bundan tashqari olmoshlar nutiqning xilma – xilligi shakillantiruvchi muhim insoniy omillardan biridir. Shu jihatlariga ko'ra so'z turkumlari orasida o'z o'rniga ega bo'lib, alohida leksik –semantik xususiyatlari mavjud. Grammatikaga oid adabiyotlarning deyarli ko'pchiligida o'tgan asr adabiyotlariga ot, sifat, son kabi o'z turkumlari o'rnida qo'lanuvchi so'z sifatida olmoshlar e'tirof qilinadi. Ayrim adabiyotlarda ravish o'rnida qo'lanilishi yoki qo'lanilmasligi aniq ko'rsatilmay, olmoshlar ot, sifat, son kabi turkumlari o'rnida qo'llanuvchi so'zlar sifatida ta'riflanadi. Lekin bularda ham ravish o'rnida qo'lanuvchi hozirgi zamon o'zbek tili. Toshkent, 1957, 365-bet. Mirzayev.M. Usmonov S., Rasulov I. O'zbek tili. Toshkent 1962, 122-bet. Ayrim adabiyotlarda olmoshlar ravish so'z turkumiga oid so'zlar o'rnida ham qo'llana olishi aytiladi. Ayrimlarda esa olmoshlarning ravish o'rnida qo'llanilishi yoki qo'llanmasligi aniq ko'rsatilmay olmoshlar ot, sifat, son kabi so'z turkumlari o'rnida qo'llanuvchi so'zlar sifatida ta'riflanadi. Lekin bularda ham ravish o'rnida qo'llanuvchi qachon, qayerda kabi so'zlar olmoshlar qatoriga kiritiladi.

Keyingi yillar adabiyotlarda maqola va monografiyalarda olmoshlarning leksik-semantik, grammatik xususiyatlari, imkoniyatlari kengroq ochilib, turli atamalar bilan ham (“ichi bosh so'zlar, ishora so'zlar”) atalib kelinadi. Masalan, R.Sayfullayev, B.Mingliyev va boshqalar tomonidan chiqqan “Hozirgi o'zbek adabiy tili” kitobida quyidagi fikrlar keltirilgan. “Ma'lumki, so'zlar ma'naviy belgisiga ko'ra uch turga bo'linadi”.

a) Mustaqil ma'noli so'z (fe'l, ot, sifat, son, ravish, taqlid);

- b) Bo'sh-ishora ma'noli so'z (olmosh);
- c) Yordamchi ma'noli so'z (ko'makchi, bog'lovchi, yuklama, ko'makchi fe'llar).

“Ishoraviylik” ramzi bilan ataluvchi olmosh boshqa leksemalardan ajralib turadi. O'zbek tilshunosligida olmoshning doirasi va vazifasi zo'rma-zo'rlik bilan ancha chegaralanib “ot, sifat, son o'rnida qo'llanuvchi so'z” sifatida o'ta-tor tushunilgan. Vaxolangki, bu bilan olmoshning nafaqat ot, sifat, son, balki fe'l, ravish, taqlid, undov, gap va hato matnni olmashtira olish, ularga ishora etish xususiyatlari hisobga olinmagan. Darslikda yuqoridagi fikrlar isbotlanib, men, sen, u, biz, siz, ular shaxsga kim, nima, bu, ana, mana bu kabi olmoshlar predmetga, qanday, shunday, bunday kabilar belgiga, buncha, shuncha, qancha kabilar miqdoriga qachon, qachon paytga, qayer o'ringa, shunday bo'lmoq, qanday qilmoq kabi harakat-holatga ishora qilish aytiladi. Hech bir so'zni almashtirmasdan kelishi ham misollar yordamida berilgan. Kim mehnat qilsa, u rohat topadi. Men kecha keldim. Sen buni bilasan. Nima qilsam ham men o'zim bilaman. Hamma mehmonlar biznikida. Barcha mushkulotlar oson bo'ldi kabi gaplarda kishilik belgilash, o'zlik olmoshi hech bir so'zni almashtirmagan. Fikrlardan ko'rinadiki, olmosh hamma vaqt ham qandaydir bir so'zni, almashtirib uning o'rnida kelavermaydi. Bu holat ham olmoshlarning o'ziga xos leksik-semantik xususiyatlarini ifodalaydi. Shu o'rinda yana bir narsani aytib o'tish kerakki, arab tilshunosligida olmosh alohida so'z turkumida berilmagan, balki har bir so'z turkumi ichida “yashirin ma'noli so'z”. Zaminlar sifatida alohida guruhlariga ajratilgan. Masalan, kitob, daftar-aniq ma'noli ot bo'lsa, men, sen, kim yashirin ma'noli ot(zamin ot) dir. Yoki oq, qizil, chiroyli ma'lum.ma'noli sifat hisoblansa, bunday, shunday, kabilar “zamin sifat”dir.

Olmoshlarning leksik – semantik xususiyatlaridan biri shuki, ular shaxs, predmet, belgi yoki miqdorga xos bo'lgan umumiy ma'noni anglatadi. Olmoshni bildiruvchi ma'no nutq jarayonida aniq yuzaga chiqadi. Ular o'zlari almashtiruvchi so'zlar kabi morfologik jihatdan o'zgaradi. Olmoshlarda umumiylik juda kuchli

darajada bo'ladi. Masalan, bu so'zi kontekstdan tashqaridan olinganda uning ma'nosi juda umumiy mavhum xarakterga ega bo'ladi. Bu daraxt ham mumkin, bu-odam bo'lishi ham mumkun, bu hayvib bo'lishi ham mumkun va hokazo. Shuning uchun umumlashtirish ummumiylik haqida gapirganda olmoshlardan misol keltirishi bejiz emas. Ularning ma'nosi esa gapda o'zi aloqador bo'lgan so'z bilan birgalikda aniqlanadi. Tabiat buyuk bir shoir ekan. Yomg'irni yerga ranglar kamalagida solib otadi... yerga oshiqayotgan har uchqun qorga gul solib ulgiradi. U chindan ham buyuk! Shogirt bo'lsam edi, unga... (O.Matjon "Iymon yog'dusi", 128-bet). Hayriyat qonim yurtimizga to'kiladigan bo'ldi, - dedi u allaqanday quvonch bilan (S.Ahmat Qora ko'z majnun 75-bet). Birinchi gapda u tabiat so'zi o'rnida, ikkinchi gapda shaxs ma'nosi ifodalamoqda. Bu ma'no esa gap ichida anglashilmoqda. Olmoshlarning leksik-semantik xususiyatlaridan biri ular ot, sifat, son kabilar o'rnida "shunchaki qo'shimchasi" so'zlar emasligidadir. Chunki biror ma'noni ifodalovchi so'z bo'lgani holda, shu ma'noning ayna o'zini ifodalash uchun tilda yana qandaydir boshqa so'zlarning bo'lishiga ehtiyoj bo'lmaydi. Olmoshlarning qo'llanishi esa bir tomondan, ularning tilida turmush talabi bilan kelib chiqqan so'zlar ekanini ko'rsatsa, ikkinchi tomondan, tilda muhim o'rni, o'ziga xos xususiyati borligini ko'rsatadi. Shuning uchun ham olmoshlar kelib chiqishi ham qadimiy sanaladi.

Hatto bizning tilimizda yaratilgan qadimiy yodgorliklardan sanalmish. Urxun-Enasoy yodgorliklarida ham olmoshlar uchraydi.

Bän-ben, män-men-min, sän-sen-sin, ol, ani, biz, siz, sizlär, olar, öz, kentü-kendü, bu, ol, oibu, sul, osu, osul, muni-munï, bunï – buni, kim, nä, nenü, nelüq, neëük, naga, nädä, qatli, qani, qanta, qaçon, qayn, qamug', qamag', tari.³

Olmoshlarda umumiylik nihoyat darajada kuchliligini shundan ko'rsak bo'ladiki, ot, sifat, son, ravish turkumlariga oid so'zlar o'zbek tilida bir necha ming miqdorni tashkil etadi. Shu so'zlar o'rnida qo'llanuvchi olmoshlar esa butun yasama shakillari bilan yuzdan oshmaydi. Shunday bo'lsa ham turli-tuman

³ Rahmonov N., Sodiqov Q. O'zbek tili tarixi.- T: 2009, 128-129-betlar.

ma'nolarni ihcham va oson yo'l bilan (oz so'z yordamida) ifodalash imkonini beruvchi vositalar hisoblanadi. Agar olmoshlar bo'lmaganda milyard miqdordan qancha miqdori olinganligini so'zlash uchun har bir miqdor milyardgacha alohida sanalishi (so'ralishi) kerak bo'lar edi – bittami, ikkitami, uchdami yoki bitta oldingini va hakozo.

Predmetlarning rangi juda ko'p xildir. Bu ranglar o'zbek tilida ayrim so'z yoki so'z birikmalari orqali ifodalanadi. Biror predmetning mazmun ranglardan qaysi biriga ega ekanligini so'rash uchun qanday yoki qanaqa olmoshlarini qo'llash kifoya: rangi qanday? – oq. Boshqa so'roq olmoshlar haqida ham shunday gaplarni aytish kifoya.

Bu aytilganlardan, agar o'zbek tili so'roq olmoshlari bo'lmasa, ular ifodalaydigan ma'no faqat yuqorida ko'rsatilgan necha ifodalanar edi. Degan xulosa chiqmaydi. Bunday bo'lishi mumkin ham emas. Agar o'zbek tilidagi hozirgi so'roq olmoshlari bo'lmasa, ular ifodalaydigan ma'noni ifodalash uchun boshqa so'zlar yuzaga kelgan bo'lar edi. (Lekin bu ham qanday so'z bo'lishidan qat'iy nazar, ba'zilar olmosh bo'lar edi). Chunki tilda biror ma'noni ifodalashga ehtiyoj bo'lar ekan, shu ma'noni ifodalovchi so'z yoki biror shakl albatta yuzaga chiqadi. Shu aytganlarning o'ziyoq ko'rsatadiki, olmoshlar tilda shunchaki, ot, sifat, son kabi turkumlarga oid so'zlar o'rnida qo'llash uchun ifodalanuvchi so'zlar emas, balki, ko'rib o'tkanimizdek, aloqa vositasida juda muhim o'rin o'ynaydigan so'zlar hisoblanadi. Olmoshlar boshqa so'z turkumlaridagi so'zlarga nisbatan juda keng qo'llanilishi bilan harakterlanadi.

Ular ma'nosi va o'ziga xos xususiyatlari bilan ot, sifat, son kabi so'z turkumlaridan butunlay farq qiladi va o'ziga xos turkumni tashkil etadi.

Nimani ko'rsatishiga qarab olmoshlarni quyidagi uch asosiy guruhga bo'lish mumkin:

1. Umumlashgan predmentni ko'rsatuvchi olmoshlar;
2. Umumlashgan belgini ko'rsatuvchi olmoshlar;
3. Umumlashgan miqdorni ko'rsatuvchi olmoshlar.

Umumlashgan predmentni ko'rsatuvchi olmoshlar guruhiga men, sen, u, biz, siz, kim, nima, hech kim, allakim, allanimadir kabilar kiradi. Umumlashgan belgini ko'rsatuvchi olmoshlar o'z ichida ikki turga bo'lish mumkin:

1. predmentning umumlashgan belgisini ko'rsatuvchi olmoshlar (olmoshsifat): Bu, shu, qanday, qaysi, ba'zi, allaqanday, hech qaysi kabilar;

2. Harakatning umumlashgan belgisini ko'rsatuvchi olmoshlar; qachon, qayoqda kabilar. (Uchinchidan, qay olmoshi predmentning belgisi haqida so'roqni ifodalagan hollarda, har vaqt predmentning belgisini qaysi jihatdan so'ralayotgani aniq ifodalaydi, yangi predmetning tusi yoki hajmi haqida so'ralayotgani aniq ifodalanadi: va doimo shu ma'noni ifodalovchi so'z bilan birga keladi.)

Umumlashgan miqdorni ko'rsatuvchi olmoshlar qancha, necha, shuncha olmoshlar kiradi: Olmoshlarning bir guruhga birlashishi leksik-semantik belgiga asosan bo'lishini ya'ni, olmoshlarni so'z turkumi sifatida ajlarishga leksik – semantik belgi asasda olinishiniko'rdik: Olmoshlar o'ziga xos grammatik xususiyatlarga ham ega. Aslida ularni boshqa barcha so'z turkumlaridan farqlarini va ularni alohida bir turkumga oid so'z ekanligini ko'rsatuvchi, bu turkumga oid so'zlarning hammasi uchun umumiy bo'lgan grammatik belgi yo'q. lekin olmoshlarning ayrim turlari yoki shu turdagi bir yoki ba'zi olmoshlar o'zlariga xos ayrim grammatik xususiyatlarga ega. Bu grammatik xususiyatlar shu olmoshlarning semantik xususiyatlaridan kelib chiqadi. Masalan, ot, turkumiga xos diyarli barcha so'zlar egalik qo'shimchalarini qabul qilgani holda, ot o'rnida keluvchi men, sen, biz, siz olmoshlari egalik qo'shimchalarini qabul qilmaydi.

Ot turkumidagi diyarli barcha so'zlar ko'plikni qabul qilgan holda men, hech kim, hech nima olmoshlari va qo'shimchani qabul qilmaydi. Tushum va qaratqich kelishiklari otlarda tushub qolishi, belgisiz qo'llanilishi mumkun.

Ammo olmoshlarda tushib qolmaydi, daraxt bargi, mening uyim, tush ko'rdim, uni ko'rdim va h.k. (Har bir olmosh turning o'ziga xos grammatik xususiyatlari quyidagilar).

Kelishik olmoshlari ot o'rnida kelib, otning so'rog'iga javob bo'ladi. Shu sababli uning grammatik xususiyatlari ko'p jihatdan otlarning grammatik xususiyatlariga o'xshaydi. Ular otlar kabi turlanadi. Turlanganda ularning tarkibida fonetik o'zgarish yuz beradi, men+ ni = meni, sen+ning=sening tovush tushishi yuz beradi. U kishilik olmoshiga jo'nalish, chiqish, o'rin-payt kishiliklari qo'shilganda bitta "n" tovushi orttiriladi, unga, unda, undan.

Kishilik olmoshlari otlar kabi gapning bosh bo'laklari, ikkinchi darajali bo'laklari vazifasida keladi. Men dunyoga kelgan kundayoq vatanim deb seni, uyg'ondim. (H.Olimjon. 10 tomlik, birinchi tom, 217-bet). Xudo bergan bu jannat bag'riga to'yib-to'yib qolmagan gumroh mendirman. (T.Sodiqova. yoningdagi baxt. 20-bet).

Menda qanday gunoh bo'lsin. Bir bezavon jonivorman (S.Ahmad. Qorako'z majnun, 65-bet). Hammayoqda shodiyona, o'yin-kulgu, faqat mening ichimga chiroq yoqsa, yorimaydi. (U.Nazarov. O'zgalar uchun, 13-bet).

Ko'rsatish olmoshlaridan bu, shu, u, o'sha, ushbu, ana bu, mana bu olmoshlari otlarga xos ko'plik egalik, kelishik qo'shimchalarini qabul qiladi. Bular, shularga, o'shalarni, buning, uni, bulardan, shunda kabi. Bu olmoshlarga jo'nalish, chiqish, o'rin-payt kelishik qo'shimchalarini qabul qilganda ham shu kelishik qo'shimchalaridan oldin bir "n" tovushi orttiriladi. Bunga, bunda, bundan, shunga.⁴

"Bu, shu, u, o'sha olmoshlari sifat va ravish yasovchi –dek cha kabi affekslar bilan ham qo'llanadi. Bunday hollarda ham qo'llanuvchi affeks oldidan bir "n" orttiriladi: bunday, shunday, unday, uncha, shuncha, o'shancha kabi.

Ko'rsatish olmoshlarining asosiy sintaktik vazifasi xuddi sifatlar kabi aniqlovchi va kesim vazifasida kelishidir. Masalan, quyidagi gaplarda aniqlovchi vazifasida keladi: O'sha suvratni qora kunlarimdan xotira deb saqlayman. (S.Ahmad Qorako'z majnun, 87-bet). O'shanday shuhbatlarning birida gap aylanib Fuzuliyning bitta g'azaliga borib qadaldi. (S.Ahmad Qorako'z majnun, 13-bet).

⁴ Суяров И. Ҳозирги замон ўзбек тилида олмошлар. Фил.фан.ном.дисс. – Т: 1965, 140 -бет

O'shalarning roziligi bizning omonligimizdir! (T.Sodiqova yoningdagi baxt, 14-bet). O'shalar¹ning davrasida ko'proq bo'ling (T.Qodirov). Kesim vazifasida keladi: ish bunaqa bo'pdi! (U.Nazarov Girdob, 239-bet). Hol vazifasida keladi: o'shanda yapon portlarida geyshallar matroslarni yo'ldan uradi, deganding (S.Ahmad Qorako'z majnun 78-bet). Shovullamang, bog'lar, hey. Bunda bir qiz uxlaydi. (M.Yusuf).

Otlanib ega, to'ldiruvchi bo'lib keladi.

Ul og'aga, bul ukaga do'nibdi.

Hamma shunga ko'nibdi (O.Matjon Iymon yog'dusi, 200-bet). Ahir bunaqalar qanchadan-qancha! O'zlari aybdor (U.Nazarov chayon yili 75-bet). Sirojni bundan xabari hali yo'q, Asqar qashqa bo'lib yuribti. (U.Nazarov o'zgalar uchun, 224-bet). Ming yillik yozg'utdan qutulolmaysan. Anavilar bor-da, o'shalar deysan. (O.Matjon Iymon yog'dusi, 223-bet).

Ma'nosi bir xil bo'lgan so'roq olmoshlari ham o'zoga xos ba'zi tomonlari bilan bir-biridan farqlanadi. Bunday farqli xususiyatlar olmoshlarni bir-birlariga qiyoslash orqali ochib beriladi. Kim olmoshi faqat shaxs haqidagi so'zlarni bildiradi, faqat shaxsga qarata qo'llanadi. Faqat kishilarning kimligini bilish uchun emas, kishilarning ismi haqidagi so'roqni, do'stlik yoki boshqa munosabatlar haqidagi so'roqni bildiradi. Kim olmoshi faqat shaxs haqidagi so'roqni bildiradi, faqat shaxsga qarata qo'llanadi. Faqat kishilarning kimligini bilish uchun emas, kishilarning ismi haqidagi so'roqni, do'stlik yoki boshqa munosabatlar haqidagi so'roqni bildiradi. U kim? Kelingiz. U kim? Do'stim. Hozirgi zamon o'zbek tilida narsa-predmetlar haqida so'roqni ifodalovchi asosiy so'z nima olmoshidir. Ba'zan nima olmoshi qanday so'rog' o'rniga belgini bildirish uchun ham qo'llanilishi mumkun. Nima qilay? Qayoqqa boshimni uray? Nega olmoshi sabab haqidagi so'roqni ifodalaydi. Nechuk olmoshining aynan nega olmoshi ifodalagan ma'noda qo'llanilishi hozirgi zamon adabiy tilida ham uchraydi. Bu olmosh sabab haqida so'roqni bildirishi bilan birga o'ziga xos boshqa xususiyati bilan nega olmoshidan farqlanadi. U sabab haqidagi so'roqni bildirishi bilan birga yuz bergan harakat-

holat so'zlovchi bilan maqul bo'lgan, lekin bajarishi kutilmagan harakat ekanligini ham ifodalaydi, ya'ni unda so'zlovchining ajablanishi nega olmoshidagiga nisbatan ortiq darajada ifodalaydi. Va ko'proq bu olmosh poetic uslubda uchraydi. Bu nechuk manzildir, tog'lar soqchidir. (O.Matjon Iymon yog'dusi, 13-bet). G'aflat uyqusida erdim, Ayt nechuk faxim aylading (E.Vohidov Saylanma I bob 129-bet). Nechuk olmoshining nechun shakli ham mavjud. Nechuk bahor seni rom etgan. Qayda eding bahor kelguncha? (A.Oripov I jild, 14-bet). Bu olmosh sabab ma'nosini so'rashdan tashqari bog'lovchi vazifasida ham eladi. Dunyo go'zal, nechun kim unda, sening bilan biz bormiz doim (H.Olimjon I tom, 207-bet). Necha olmoshi son-miqdor haqida so'roqni bildiradi.

– Necha pilga olgansiz? – so'raydi. Qora sho'x bola (Oybek "Qutluq qon"). Chashma, necha pulsan, bilib qolar (O.Matjon "Iymon yog'dusi" 23-bet). Hozirgi zamon o'zbek tilida son-miqdor haqida so'roqni ifodalash uchun nechta olmoshi ham qo'llanadi: - nechta o'g'ri bor? (A.Qodiriy "O'tgan kunlar"). Nechta olmoshi o'ziga xos ayrim xususiyati bilan necha olmoshidan farqlanadi. Nechta olmoshi umuman son-miqdor haqidagi so'roqni emas, predmetning donasi haqidagi so'roqni bildirish uchungina qo'llanadi. Predmetning soni haqida so'roqni ifodalashda nechta olmoshining qo'llanilishi uchun shu predmet aniq va donalab sanash mumkun b'lgan (dona-dona holidagi) predmet bo'lishi kerak. Nechta odam? Nechta daraxt? Deyish mumkun, lekin nechta yil? Nechta xil deyilmaydi. Nechta olmoshi esa aniq bo'lmagan predmetning miqdori (soni) haqida so'roqni ifodalash uchun ham qo'llanaveradi: Necha kishi? Necha yil b.h. Bu yoqda necha yil qoldi? Bechmi? O'nmi? (X.Sultonov "Bir oqshom" ertagidan, 70 bet).

Qanday olmoshi belgi haqidagi so'roqni bildiradi. Faqat predmetning belgisi haqida emas, shuningdek harakat-holatning belgisi haqida so'roqni ham bildiradi. Bu qanday maktabdir, bu nechuk maktab. (O.Matjon "Iymon yog'disi" 13-bet). Qanaqa. Bu olmosh ham qanday olmoshi kabi predmetning belgisi haqida so'roqni ifodalaydi. Bu qanaqa dard o'zi saqovdek lalu ma'lum yotsa-yu xoturalar azobidan qutilmasa-ya!... (N.Qilichev Chig'iriy, 13-bet). Bunisi qanaqa bo'larkin,

poygagoshi qanaqa kelarkin? ... (I.M.Chayon yili, 235-bet). Qanaqa olmosh harakatning belgisi haqida so'roqni bildiradi. O'g'ling tilla yigit-ku. O'zing qanaqa eding? Esingdan chiqdimi oshnam? (X.Sultonov "Bir oqshom" ertagidan 50-bet). Rais bobo, sizga bir savolim bor, shu raislik qanaqa bo'ladi-a? (Sh.Xolmirzayev I jild, 109-bet). Qalay olmoshi ko'pgina grammatikalarda unchalik uchramaydi. Bir olmosh haqida I.Suyarovning dissertatsiyasida to'xtalgan bo'lib, unda qalay so'zining ma'nolari izohlangan "qalay olmoshi belgi haqidagi so'roqni bildiradi. Lekin bu olmosh ko'pgina belgining yaxshi yoki yomonligi haqida (ijobiy va salbiy) ekanligi haqida so'roqni ifodalash uchun qo'llanadi, ya'ni qalay olmoshi bildirgan so'roq asosida durstmi, durust emasmi (maqulmi yoki maqul emasmi) degan ma'no yotadi".

1. Masalan biror predmetning rangi haqida (oq, ko'k, qizil va bishqa rangi haqida) so'roq ifodalanmoqchi bo'lsa qanday yoki qanaqa so'rog'i qo'llanadi. Rangi qanday? Rangi qanaqa? Agar so'zlovchi va tinglovchi shu rangni ko'rib turgani yoki shu rangni bilgani holda uning "rangining" maqul yoki maqul emasligi haqida so'roq ifodalamoqchi bo'lsa, odatda qalay olmoshini qo'llaydi. (rangi qalay?), (durstmi, durust emasmi). Mana shu yerga Anvar akamga uy solib beramiz – Ra'no. Bu senga qalay o'xshaydi. Qizim? (A.Qodiriy "Mehrobdan chayon"). – Xo'sh, siz qalaysiz? – xo'sh deb so'radi virach. Kravat chetiga omatgina o'tirib. Ahvolingiz qalay? Dursmi? (X.Sultonov Bir oqshom ertagida 55-bet). Demak, bunday hollarda nutq qaratilgan shaxsning belgiga munosabati so'raladi. Yuqoridagi keyingi misolda shaxsning holati haqidagi so'roqni ifodalash uchun ham qo'llangan. Oddiy so'zlashuv nutqida ham ko'p qo'llanadi. Ishlaring qalay? Sog'liging qalay? Qalay olmoshi so'roq bilan birga harakat vaholatdan so'zlovchining mamnunligi ma'nosini bildirgan hollarda bu so'roq tinglovchi yoki o'zganing holatiga nisbatan bo'lsa, tinglovchi yoki o'zgaga nisbatan kinoya ham anglashiladi.

Endi "hamma" endi qalaysan.? Qay olmoshi o'rin-joy haqida so'roq ifodalshda ishtirok etadi. Qayda? Qayga? Qaydan shakillari keng ishlatiladi.

Qayda, qayga, qaydan shakillari asosan she'riyatda ko'proq uchraydi. Poetik uslubda prozaik uslubda olmoshlar nomi ishning keyingi qismlarida ko'proq to'xtaymiz. Qaysi olmoshi ma'lum bir guruhdagi narsalar ichidan ajratib ko'rsatuvchi belgi haqidagi so'roqni bildiradi. Akamullo tuzuk. O'g'illari kelib, dimoqlari choq, o'zi quloqqa, yuribdilar. – Qaysi o'g'illari? – ajablandi. Haligi mo'nasid – u kishi yo'q edi. (Q.Muxtor, yillar shamoli, 97-bet). Qani olmoshi shaxs yoki narsa predmetning mavjudlik o'rni haqida so'roqni ifodalaydi. Masalan, kitob qani? Lekin ayrim hollarda bu so'z yuklama o'rnida ham kelishi mumkun. Bunday hollarda u so'roq ma'nosini ifodalaydi? Qani qo'lingizni bering usta Binaqul. (X.Sultanov Bir oqshom ertagi, 159-bet). Qani edi xudoning rahmi kelib... (U.Nazarov chayon yili, 13-bet). Qani olmoshi qayerda so'roq olmoshiga sinonim bo'ladi. Faqat shaxs yoki narsaning mavjudligini o'rni haqida so'roqni ifodalash bilan birga so'zlovchining shu shaxs yoki narsa predmetni bevosita ko'rmoqchi bo'lganligini ham anglatadi, ya'ni so'zlovchi so'rayotgan shaxs va narsani ko'rmoqchi so'zlsa diyarli hamma vaqt qayda, qayerda, qayoqda olmoshlari qo'llanadi. Masalan: maktab qani (maktabni ko'rmoqchi); maktab qayerda (maktabning joyini so'ramoqda) va h.k. Qancha olmoshi predmetning son-miqdori haqida so'roqni bildiradi. Bunda qancha muhlislarning bor (holi seni qilarlar tahlil E.Vohidov IV-t, I – tom, 42-bet). Qancha olmoshining necha olmoshidan farqi unda predmetni donalash xususiyati yo'q. masalan, majlisga necha odam keldi? Deganda majlisga kelganlarning soni so'raladi. Majlisga qancha odam keldi. Deganda asosan kelgan odamlarning yoki ozligi so'raladi. Bunda donalsh diyerli bo'lmaydi. Shuning uchun bu so'roqqa javob berishda hisob so'zlar qo'llanmaydi. Faqat sanoq bildiruvchi sonning o'zi qo'llanadi. Ancha og'ir toshlar. Tubda unga cho'kkan tiz (A.Oripov IV jildlik, I-jild, 40-bet). Hali ancha tunlarni yana o'tkazishim kerak uyqusiz (A.Oripov IV jildlik, I-jild, 428-bet). Qancha olmoshi belgi haqida so'roqni bildiruvchim olmoshlar qatoriga kiradi. Bu olmosh ish harakatning bajarilish vaqti haqida so'roqni ifodalaydi. Uy opsanmi, Saidjon, to'y qachon endi? Ayt, qachon ko'nglimga solding. Ishq o'tin, e sohira.

Dil o'zi bog'landimu, yo bog'lading jodu bilan? (E.Vohidov IV jildlik, I-tom, 166-bet). Qachon so'zi ish-harakatning bajarilish vaqti haqidagi so'roqni ifodalshda hozirgi zamon o'zbek tilida asosiy so'z hisoblanadi. So'roq olmoshi so'roq ma'noidan tashqari boshqa ma'nolarda ham qo'llanadi. Lekin bu ma'noda shu olmoshlarning o'ziga xos ma'no emas, bu ma'nolar gapning umumiy mazmuni(dan) va ohang orqali riollashadigan ma'nolardir. So'roq olmoshlarining o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri shuki, ular qo'shma gaplarda bosh gap bilan ergash gapni bog'lash uchun keng qo'llandi. O'zbek tilida qani so'roq olmoshidan boshqa barcha so'roq olmoshlari ana shu vazifada qo'llana oladi. So'roq olmoshlarining nisbiy so'z vositasida qo'llanishi faqat o'zbek tilida uchraydigan xodisa bo'lmay, balki turkey tillarning diyerli barchasiga xos xususiyatdir. Yuqorida biz faqat so'roq olmoshlarining semantik-stilistik xususiyatlari bilan tanishib chiqdik. Agar boshqa olmoshlarni ham shu tarzida tahlil qilsak, ularning o'ziga xos stilistik, semantik xususiyatga ega ekanligi qo'llanish ko'lami kengligi, unversalligi bilan boshqa so'z turkumlaridan ajralib turishi yaqqol ko'zga tashlanadi.

II bob

O'zbek tili stilistikasining nazariy masalalariga bag'ishlangan ko'rsatishlarda funktsional uslublar masalasi ham tadqiqotchilarning diqqat markazida bo'lgan.⁵ Nafaqat o'zbek tilshunosligida, balki ko'pchilik tilshunosliklarda ham akademik V.Vinogradovning tilining uch muhim vazifasi – aloqa, habar, ta'sir etish xususiyatlariga asoslanadi.⁶ Kishilar o'z ijtimoiy faoliyatlarida, - deb yozadi I.Karimov,- tildagi barcha vositalardan – fonetik, grammatik, leksik, funktsional badiiylardan foydalanganlarida, avvalo o'z ihtiyojlaridan kelib chiqib nutq, mavzusiga, vaziyatga qarab tanlaydilar va ishlatadilar. Tilimizdagi vositalarning bir nechalab ko'rinishlariga ega bo'lishi sinonimik rang-baranglik shunday yo'l tutishga imkon beradi. Mana shu tanlash nutq jarayonida til birliklarining o'ziga xos, uslubiy chegaralashlarni taqoza qiladi. Til elementlarning ijtimoiy muhutta tanlab ishlatilishi va ularni tilshunoslikda ilmiy-amaliy tahlil qilish zaruriyati stilistikada yangi sohasi-funktsional stilistikani vujudga keltiradi".⁷

Biz o'zbek tili badiiy uslubida olmoshlarning funktsional-stilistik xususiyatlari ikkinchi bobimizda o'rganishga harakat qildik.

Badiiy uslubda yozilgan asarlar aniq, bir muallifga tegishliligi va ijod mahsuli ekanligi bilan harakterlanadi. Zero, bu uslublarda shakillanadigan matinlar asar mualifidan janr talabidan kelib chiqib masus tayogarlik ko'rishni, harbir voqea – hodisani, tasvir oyektinin badiiy estetik tafakkur prizmasidan o'tkazishni binobarin, ushbu maqsatda xizmat qiladiga har bir elementni tanlab ishlatishni, ularga muayan ta'sir ko'rsatish vazifasini yuklashni talab etadi. Til birikmalaridan shu tarzda foydalanish bevosita olmoshlarga bo'lgan munosabatda ham anglashilib turadi.

⁵ Кўнғуров Р., Каримов С., Қурбонов Т. Ўзбек тилининг функционал ситилялари. –Самарқанд: СамДУ нашри, 1984; Ўринбоев Б. Функционал услуб ва унинг моҳияти. –Т.: Фан 1992.

⁶ Кўнғуров Р., Каримов С., Қурбонов Т. Юқоридаги асар, 12-16 бетлар.

⁷ Каримов С. Ўзбек тилининг бадий услуби.

Buning ustiga asar muallifining til matiriyallariga ijodiy yondashu, boqeylikni keng ko'lamda siqiq shakilda ifodalashga bo'gan extiyoj til birliklari zimmasiga allohida vazifalarini yuklaydi. Q.Samadovning quyidagi fakrlari fikrimiz isbotidir.

Badiiy uslub har bir ijodkorning mustaqiligi belgisidir. Bu belgi zamirida sabatkorning voqelikka munosabat, estetik prentsiplarni, ijodiy nazariyasi mujassamlashadi. Til vositalari anashu o'ziga xoslikni namoyon etuvchi muhum omil hisoblanadi. Bunda til vositalari faqat tasvirlovchi unsurlar bo'lib qolmasdan, balki voqeaikka munosabat ko'lami ko'rsatuvchi badiiy tadqiq etilayotgan voqeahodisalarni bosh g'oya atrofiga uyushtirib asarga yahlitlikm baxsh etuvchi omil ham hisoblanadi. Demak, badiiy asarda til faqat tashqi belgi-shakl bo'lib qolmasdan. Mazmunga ham dahildor aniqrog'i uni uyushtiruvchi va yorituvchi vosita hisoblanadi.⁸

Badiiy asarda so'z qo'llash ijodning janr xususiyatlari bilan chambarchas bog'liqdir. Demak, boshqa xoslangan uslublardagi kabi badiiy uslubda so'z qo'llash ham lisoniy va nolisoniy qonuniyatning uzviy bog'liqlikni taqoza etadi. Ayni chog'da mana shu holatlarning zamirida sanatkorning ijodiy pozisiyasi mujassamlashadi.

Badiiy ta'sir hayotning hamma sohasini qamraydi. Shuning uchun bunda umumiy leksika ham, chegaralangan so'zlar ham keng ravishda qo'llaniladi. Bu jihatdan badiiy adabitoi tili ro'znoma tiliga o'xshab ketadi. Chunki ro'znomada ham hayotning nihoyatda keng ko'lami ifoda qilinganidan turli sohaga oid so'zlar qo'llanadi. Ammo ro'znoma materiali asos etibori bilan publisistik uslubga mansub bo'lsa, badiiy adabiyot tili, badiiy uslubga xosdir. Badiiy uslub esa timsolliylik zuhr etadi. To'g'ri ro'znomadan ham timsollilik ishlatiladi. Ammo badiiy ijoddagi timsol muhokamaga undaydi, voqeylikni yanada chuqurroq, yanada kengroq bilib olishga imkon yaratadi.

⁸ Самадов Қ. Ўзбек тили услубияти. – Гулистон: 1992, 30- бет.

Badiiy uslubning o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri shundaki, unda eskirgan so'zlar ham, lahja so'zlari ham, atamalar ham yangi so'zlar ham keng ravishda qo'llanadi. Chunki hayotning keng lavhasini yuzaga keltirish voqiyalikning butun qatlamini to'la yoritish shuni taqoza etadi. Bu jihatdan Oybekning "Navoiy", O.Yoqubovning "Ulug'bek hazinasi" kabi romonlarini eslash kifoya. Ayniqsa Oybek besh asrlik masofani qalb va qalam, tafakkur va shuur yo'li bilan bosib o'tib, hozir eskirgan o'sha vaqtda faol qo'llangan so'zlarni tasvirga singdirib, ularga ruh baxsh etadi va hayotning jonli manzarasini kitobxonga taqdim qiladi. Shu tariqa adib o'tmishini zamonamiz hizmatiga yo'lladi. Shuning uchun badiiy asar tilini o'rganish tilning taraqqiyot darajasini ham o'rganib borishidir. Bundan tashqari badiiy asar tili shunday bir tilki uning doirasida tilning xalqona soddaligi oddiy tushunarlilik, ta'sirchanligi va ijodkorning tafakkur qudrati mavjud. Shuning uchun badiiy matnlarni lingopoetik jihatdan o'zgarishda uning morfologik xususiyatlariga ham etibor berish zarur. Ko'pgina ishlarda lisoniy tahlil jarayonida morfologik birligi bilan ishlatilishi ham aytib o'tilgan.

Masalan: M.Yo'ldoshev "Badiiy matn va uning lingopoetik tahlili asoslari" asarida bu haqida quyidagi fikrlarni keltiradi. Badiiy matn lisoniy jihatdan tekshirilganda dastavval ana shunday ma'no qirralariga ega bo'lgan birliklarni ajratish va qaysi turkumga xosligi, kimning nutqida nima maqsad bilan qo'llanilganligi, kimga nisbatan, qanday vaziyatda ishlatilganligiga e'tiborni qaratish lozim bo'ladi. Odatda, erkalash-suyush, hurmat-ezozlash, ko'tarinkilik, ulug'vorlik, tantanavorlik kabi ma'nolarni bildiruvchi so'zlar ijobiy ma'no qirrasiga ega bo'lgan so'zlar hisoblanadi. Masalan: qizaloq, taychoq, o'rgilay, girgitton bo'lay, bolaginam, do'mbog'im, arslonim, paxlavonim, shakarim, shirinim kabi salbiy ma'no qirrasiga ega. Bo'lgan so'zlar sirasiga jirkanch, manmanlik, mensimaslik, kibrilik, mashara, nafrat, g'azab, kinoya, kesatiq kabi sub'ektiv munosabatni ifodalovchi so'zlar kiradi. Bunday ma'nolarni yuzaga keltiruvchi omillarni aniqlash va baholash lisoniy tahlilning asosini tashkil qiladi.

Tahlil jarayonida matnda qo'llanilgan barcha morfologik birliklar emas, estetik maqsad aniq ko'rinib turadigan, yozuvchining badiiy niyati ifodalangan morfologik o'zgachiliklar haqida so'z yuritiladi. Masalan, eng ko'p ishlatiladigan badiiy tasvir vositalaridan biri takrordir. Bu holat olmoshlarda ham yuz beradi. Olmoshlar takrorlanib ta'kid, kuchaytirish, ko'plik ma'nolarini berish bilan birga yozuvchining o'ziga xos uslubini yaratishga yoki qahramonning individual nutqini hosil qilishda ishtirok etadi. Masalan, dehqon qul, shul-shul. (T.Murod Otamdan qolgan dalalar). Bundan tashqari olmoshlar (ham) inson xulq atvorini ikki xil jihat (ijobiy va salbiy)dan harakterlash uchun ham ishlatilib kelinmoqda. Olmoshlarning bunday xususiyati esa alohida uslubiy ahamiyatga moliqdir.

Qisqa bayon etilgan maskur dalildan maqsad olmoshlarning ham shunday xususiyatini ifodalash uchun hizmat qilib kelayotganligini uqtirishdan iborat. Haqiqatdan, olmosh bo'yicha olib borilgan ishlar. Masalan, kishilik, qisman o'zlik va ko'rsatish turlari insonni harakterlash uchun ishlatiladi. Olmoshlarning boshqa turlari esa o'zgacha uslubiy xususiyatlarni ro'yobga chiqarish uchun hizmat qiladi.

Bayon etilganlar asosida ko'rsatilgan olmoshlarning uslubiy xususiyatlarini ikki xil nuqtai nazardan ko'rib chiqish lozimligi ayon bo'ldi.

- 1) Ijobiy baho ottenkasi;
- 2) Salbiy baho ottenkasi.

Bunday xususiyatlar matnlar asosan badiiy matnlarda nomoyon bo'lishini ta'kidlab o'tamiz.

Ijobiy baho ottenkasi. O'zbek tilida ijobiiy so'zi "Maqul, maqul" deb topilganligini ifodalovchi, maqullovchi, yo'qlovchi, maqtovchi ma'nosini ifodalaydi.⁹

U narsa – predmetlarning ham shaxslarning ham shunday xususiyatlarini ifodalash uchun ishlatiladi. Dastlab takidlash lozimki, bunday ijobiy xususiyat olmoshlarning quyidagi semalarida o'z ifodasini topgan.

⁹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Т. I.1981, 315 -бет

I “hurmat” semasi. Kishining qadr qimmatiga ega ekanligini, ezozga, ehtiromga loyiqqligini ifodalash maqsadida olmoshlarning siz turidan bot-bot foydalanib kelinmoqda. Bunday xususiyat ko’pincha noetik uslubda o’z ifodasini topmoqda. Quyidagi misollar fikrimizni tasdiqlay oladi.

Quloq soling menga, yaxshi qiz biroz, dilimni ochmoqchi bo’layapman sizga. (A.Oripov). “Hurmat” semasining ro’yobga chiqarilishida o’zlik olmoshidan ham foydalanilayotganligi diqqatga sazovor dalillardan biridir. Chinki maskur olmosh ham asliy ma’nosida nomunativlik vazifasini bajarishi bilan bir qatorda uslubiy ahamiyat kasb etadi. Asosan, og’zaki nutqda qo’llanadigan birlik va ko’plik shakllaridagi o’z so’zi ana shunday xususiyatga egadir. Ular ko’pincha shaxslarga nisbatan shunday ma’noda qo’llab kelinmoqda. Misollarga murojat qilamiz.

a) Movunlarimiz ancha chaqqon odamlar, lekin o’zingizning yo’qligingiz bo’lak-da. (U.Nazarov).

Tengsiz bu holatda to’ymasdan sira, yaratganning o’zi tashlardi nigoh (A.Oripov).

b) Aybga buyurmayiz o’zlarini qayerdan so’raymiz? Biz Toshkentdan, ota (U.Nazarov). Ayniqsa poetik nutqda o’zi so’zi majoriy qo’llanib, narsa-predmetlar (ko’pincha mavhum)ni ifodalovchi so’zlarga nisbatan ham qayd etilgan vazifada ishlatiladi.

Zo’r qudrat emasmi hayot o’zi ham,

Yashil novdada ham uning kuchi bor. (A.Oripov).

“Mana so’zlar” yakka holida ham ko’rsatish olmoshlari vazifasini bajarib keladi. Ayni shunday olmoshlar “hurmat” ma’nosini ifodalash maqsadida ham ishlatilayotir. Biroq bu o’rinda shuni ta’kudlash lozimki, faqat ko’plik shakildagida shunday ma’noni ifodalay oladi. Fikrimizni quyidagi misollar bilan tasdiqlaymiz: - kecha kelgan mehmonni ko’rmoqchiydim. U ketib qoldimi? Manalar o’sha mehmon.

2. “Kamtarlik” semasi. Maqtanishni o’zidan yiroq tutadigan, manmanlikka berilmaydigan, mag’rurlanmaydigan kishilarning hislatlarini riallashtirishda ot va sifat turkumiga doir so’zlardan kengfoydalanishi bilan bir qatorda maskur ma’noni ro’yobga chiqarishda olmoshlarning ham “kamtorona” hissasi borligini ta’kidlash lozim. Chunki, ayni shunday ma’no, asosan, men va biz olmoshlarining o’zaro botiniy munosabatida voqealanadi.

Men olmoshi so’zlovchi shaxsning o’zini bildiradi, so’zlovchi shaxsni ko’rsatadi. Nutq jarayonida ayni shu ma’noni ifodalash maqsadida biz olmoshidan ham foydalanayotganligi aniq dalildir. Uslubiy ahamiyatga moliq shu tarzda qo’llanish, ko’pincha, yozma nutqqa xos ekanligini ta’kidlash lozim. So’zlovchi kimsa tomonidan qo’llanilgan maskur olmosh birinchidan, uning nutqining individuallashtirilishiga olib keladi. Masalan: - muborak bo’lsin, Maqsun aka. To’y bo’lsa, mana biz bel bog’labhizmat qilamiz. Nima kamchiliklar bor, ayting! (N.Do’st). – o’lay agar, sizda ko’nglim yo’q, meni To’ychi urishmaysiz, dedi Kamol. – bizni kampirning yuraklari juda ham tor. (O.Muhtor). Hamma artislar telpak kiygan, biz do’ppida (M.Do’st). misollardan biz olmoshining yakka shaxs ma’nosidagi men olmoshi bilan almashtirib ishlatilganligi nutqning og’zaki uslubga oid ekanligini ko’rsatib turibdi. Shu bilan birga ta’kidlash lozimki, maskur misollarda “hurmat” ma’nosi ham ifodasini topgan deb o’ylaymiz. Mana bu misolda esa biz olmoshining faqat “kamtarlik” ma’nosia qo’llanilganligini ta’kidlaymiz:

- endi, bizning bu ishlarga dahlimiz ham qolmadi,
- dedi Elmonov jilmayib- bundan buyog’i ... shu yerda... jimgina ishlab yotipmiz. (M.Do’st).

Biz olmoshining o’rnida qo’llanib, “kamtarlik” ma’nosini ifodalay olish xususiyati yozma nutqning publisistik uslubda yaqqol nomoyon bo’lishi muhim dalildir.

Bu o’rinda maskur uslubiy xususiyat yuqorida bayon etilganligi tufayli shu fikrni tasdiqlovchi ayrim misollar keltirish bilan cheklanamiz: Bizning ma’ruzamiz

“kishilik olmoshlarining uslubiy xususiyatlari”ni o’rganishga bag’ishlangan. Nima uchundir Qobil bobo men demasdan biz deb gapirardilar va odamlarni aksar hollarda ismi bilan emas, nasabi bilan chaqirardilar.

II. “G’ururlik” semasi har qanday kishi o’zinign mehnatidan, biror ishni qoyillatib bajarganligida, kimlargadir naif tekkanligidan va boshqa ijobiy hatti-harakatlaridan o’zining qadr-qimmatini ezozlash maqsadida “g’ururona” so’zlaridan foydalanishi turar gap. Shunday maqsadda nutq jarayonida kishilik olmoshlarining ayrim turlaridan ham foydalanishdiki, bu ularning o’ziga xos uslubiy qiymatini belgilash imkonini beradi. Birinchi gapda men olmoshining shunday xususiyati haqida to’xtab o’tmoqchimiz. Maskur olmoshning qanday uslubiy xususiyatlarga ega ekanligi xususida yuritilgan so’z edi.

Shu bilan birga ta’kidlash lozimki, men olmoshi “g’ururlik”, “mag’rurlik” semalari bilan ham o’ziga xos uslubiy ahamiyatga egadir. Quyidagi misollarga e’tibor beraylik:

- oyijon, sizga bir gap aytaymi? Dedi Jamshid miyig’ida kulguchi bilan.

- tanlov zo’r o’tdi. Unda kim g’olib bo’ldi deng. Bu men ekanman. (Kecha), Lahza, № 10 (21) Kecha “Xalq ovozi” gazetasidagi bitta maqolaga ko’zim tushib qoldi. Unda Jasurlikni rosa maqtashibdi. Bu ikkita go’dakni yong’indan qutqarib qolgan kishilar haqida ekan. Qarasamki, unda men haqimda sira o’ylamagan edim. Men olmoshi g’ururlikni ifodalash maqsadida, ayniqsa nazimda ko’p ishlatilib kelinmoqda. Fikrimizning dalili uchun faqat bitta namunak eltirish bilan cheklanamiz. Bu “bekajon” gazetasining 2007-yilning 18- oktiyab sonida e’lon qilingan Umida Tashpolatovaning “men”ga atalgan sheridir.

Men ko’zyo’shman, quvochdan ko’zlarda qotgan,

Men quyoshman, kun bilan chiqib, ham botgan.

Men chinorman, o’linga xandalar otgan,

Men hazonman, sevgi deb yerlarda yotgan.

Men quvonchman, yashashga umid uyg’otgan,

Men ishonchman, gumondan oldin yaralgan.

Men tilakman, yaxshilikla senga ataklag,
Men yurakman, ko'ksidaming pora bo'lgan.
Men cho'qman, borliqni yoqishga qodir,
Men o'qman, tekkanda keng dunyo tordir.
Men insonman, omadsiz, senga baxt yordir,
Men toshqalb, sevsam gar men uchun order.
Men gulman, mehringga zor bo'lib so'ngan,
Men qo'lman, sevgimdan faqat shu qolgan.
Men yo'lman, olislarga seni chorlagan,
Men cho'lman bepayon, ko'mlikka to'lgan.
Men menman, o'sha barchasi,
Mehringdan nafas olgan, yuksak parchasi.

“G’ururlik” semasining ijobiy ma’noda ifodalanishda biz olmoshning o’ziga xos o’rni bor. Topilgan materiallardan maskur olmosh ham ushbu semasi yuzaga chiqarib, uslubiy ahamiyat kasb etadi olishi ma’lum bo’ldi. Biz, shuningdek, uning –lar qo’shimchasi turi ham shu ma’noda, asosan badiiy adabiyotda shuningdek so’zlashuv nutqida ishlatib kelayotgan. Fikrimiz dalili uchun misollarga murojat qilamiz: Bizning ko’chada ham bayram bo’lajak. (Aforizm). Bu yerlarni bizlar talqon qilib tashladik. Mehnatimiz zoyi ketmadi. (Darakchi № 11, 2007).

Dalillardan “g’ururlik” ma’nosining ifodalanishida keshilik olmoshlarining II shaxs birligi, ya’ni sen ham ijobiy ma’no kasb etib, “gururlik” semasini yuzaga chiqarishi mumkunligi ayon bo’ldi. Bunday xususiyat asosan, noetik nutqqa xosligini alohida uqtirib o’tamiz. Chunki, poeziyada shaxslarning ham ona-vatan ham tabiat go’zalliklarini ham ulug’lashga qaratilgan misralarda “g’ururlik” manosi o’z ifodasini topib kelmoqda. Misollarga murojat qilamiz.

G’ururing buyukdir O’zbekistonim!
Nomingni ming bora kuylasak arzir,

Sen uchun kurashmoq bizlarga farqzdir,

Seni asrab avaylash har kimga qarzdır. (Bekajon № 07, (13)).

II. Salbiy baho ottenkasi. Boshqa tillarda, o'zbek tilida ham ma'lum talablardan kelib chiqadigan nomaqbul, ijobiy bo'lmagan talablarga zid hatti-harakat, xulq-atvor va boshqa xislatlarni ifodalash maqsadida salbiy ma'no ifodalovchi so'zlardan ham foydalanib kelinayotganligini inkor etib bo'lmaydigan lisoniy dalildir. Ayni shunday leksik-semonik ma'noning reallashuvida olmoshlarning ham o'ziga xos o'rni bor ekanligini ta'kidlash lozim. To'g'ri bu borada ot yohut sifat turkumlari doirasida salbiy ma'no ottenkasi ifodalanuvchi so'zlarga nisbatan bunday xususiyatning ro'yobga chiqishida ham kam miqdordagina olmoshlardan foydalanadi.

Shuni e'tiborga olish lazimki, shaxslarning salbiy xususiyatlarini ifodalashda ham, asosan, ijobiy xususiyatlarini voqealantiruvchi kishilik olmoshlaridan foydalanadi. Ya'ni bir xil olmoshning o'zi ikki xil funktsiyani ado etadi. Men olmoshining ijobiy ma'noliligi va uning salbiy ma'noli oppozitsiyasi biz olmoshining ijobiy ma'noliligi va uning salbiy ma'no ifodalovchi oppozitsiyasi va h.k. Quyidagi salbiy ma'no ifodalovchi olmoshlar haqida so'z boradiki, bu ularning o'ziga xos uslubiy xususiyatlariga ega ekanligidan dalolat beradi.

Muhim dalil shundan iboratki, kishilik olmoshlarining ijobiy ma'noli semalari yuqorida ko'rilganiday, xilma xil bo'lishi bilan bir qatorda, ularning salbiy ma'noli semalari biroz cheklanganligi bilan harakterlanadi. "Takabburlik" shunday semalar jumlasidandir. I. "Takabburlik" semasi. "Takabburlik" deganda "O'zini katta tutadigan, bosar-tusarini bilmay qolganlik, gerdayganlik, o'zgalarni mensimaslik, nazar-pinad qilmaslik" kabi salbiy xususiyatlar tushuniladi. Bunday xislatning ifodalanishida so'zlovchi yohud so'zlovchilarning o'zini (o'zlarini) anglatuvchi men, sen va siz, biz olmoshlarida keng foydalanilayotganligi diqqatga sazovordir. Fikrimizning tasdig'I uchun dalillarga murojat qilamiz. Kishilik olmoshlarining I shaxs birligi bo'lmish men turi, yuqorida aytilganday, birinchi navbatda netral ma'noda ham (men keldim, men o'quvchiman), ikkinchidan,

kamida, basher, odam inson kabi so'zlarning ma'nolarini ifodalab kela olishi uslubiy xoslik ekanligi haqid to'xtab o'tilgan edi: Demak, maskur olmoshning bunday ma'noviy o'ziga xoslik ijobiy harakterga ega. Shu bilan birga, men olmoshi "takabburlik" semasini ham ro'yobga chiqarishi mumkun ekanligini quyidagi misollar bilan tasdiqlay olamiz: - Bilasanmi, men kimman? – dedi darg'azab bo'lib rais.

Men katta bir idoraning boshlig'iman (Bekajon, 2007 yil 20 son). Bu yerlarni obod qilgankim? Men! Takror aytaman, bu man! (Mo'jiza, 2006, 15-son). Misollarda men olmoshi "takabburlik" ma'nosida ko'proq badiiy adabiyotning so'zlashuv nutqiga xos ekanligini payqash qiyin emas. Ayni shu o'rinda ta'kidlashlozimki, men olmoshining maskur ma'noviy xususiyatlari, aniqrog'i uning shevaviy man shaklidan manman, manmanlik kabi qarindosh so'zlar xosil qilingan. Ular ham "takabburlik" ma'nosida qo'llab kelinmoqda: manmanga zavol – kamtarka kamol. (Maqol). Ey uka, xa deb manmanlik qilaverma. (so'zlashuv nutqidan). Men olmoshining ko'plik shakli – biz qayt etilgan ma'noviy xususiyatni ifodalab, uslubiy ahamiyat kasb etish hollari ham tez-tez uchrab turadi. Bunday xususiyat badiiy uslubning og'zaki nutqida, aniqrog'i persanaj nutqida yuzaga chiqadi. Maskur holat ayniqsa, biz olmoshi, men olmoshi o'rnida qo'llanganda yorqin noyob bo'ladi. Misollar keltiramiz: Salim darg'azab bir holatda Po'latboyning gaplariga shunday javob qildi: Bilasizmi Po'lat boy bu shinam uylarni biz qurganmiz! Xa, biz qurganmiz. O'sha vaqtlarda biz o'shanda allaqayerlarda sanqib yurgan edingiz. (7x7) № 45 488). – hidoga shukur: bizdaqa qaynona – kelin kamdan-kam (7x7 № (504)). Biz olmoshining – lar qo'shimvchasi bilan ishlatilayotganligi aniq dalildir. Provartida – bizlar olmoshi ham, "takabburlik" ma'nosini reallashtirish badiiy asarlarda qo'llab kelinmoqda. Masalan: qani ko'ramiz, qachongacha otdan tushmas ekan dedi nihoyat bir kuni jarroh Normirza Holiqov ko'zlarini ola-kula qilib – xali bu odam bizlarning sovunimizga kir yuvmabdi chog'i. bizlar ahir yildan ortiq shu yerda ishlaymiz. (7x7, № 45 488).

Shu bilan birga, sen olmoshining ko'plik shakli (senlar) ko'plikka murojatda "takabburlik" ma'nolarini ifodalab, uslubiy ahamiyat kasb eta olishi quyidagi misollar bilan ifodalab keladi: Senlar kim bo'ldilar-u, menga aqil o'rgatasizlar. (Mo'jiza 2006, 15-son). Menga qara uka, senlarning zotlaring asli payt edi. Shunday bo'lib qolaverasizlar. (Ko'ngil ko'chalari 2006, 7-son).

Senlar olmoshining shevaviy sanalar varianti ham qayt etilgan. Ma'noda qo'llanilayotganligini ta'kidlab shuni aytish lozimki, bunday holatda maskur shakl og'zaki, aniqrog'i, shevaviy nutqqa xosligi bilan ajralib turadi. Masalan: sanlarni ko'rgani ko'zim yo'q. Yo'qollaring bu yerdan! (so'z uslubidan) maskur ikkala so'z shakil ham oppazitsiyali, ya'ni salbiy ma'no bilan birga, ijobiy ma'noni ham ifodalay olishi mumkun. Masalan: ey bolalarim, senlar hali yoshsanlar. Sanlar kattalarni hurmat qilishga o'rganinglar, ta'kidlash joizki, sen olmoshiga tegishli qo'shimchlarning qo'shilishidan senday, sendagi so'z shakillar yasalgan bo'lib, ular ham nutqning uslubiy bo'lishini ta'minlaydi. Chunki mazkur so'z shakllar ko'pincha, ko'plik ma'nolari ifodalay oladi. Masalan: a) – sendaylarning kasri menga urmasligi uchun hali ko'p ishlar qilishim kerak,- dedi. Hoji polvon (Ko'ngil ko'chalari, 8 (212)); b) "Sendaqalarning jonini Kesakpolvon kirgizib qo'yar edi. Baxtinga u o'lib qoldi", deb o'yladi. Asadbek (T.Malik, "Shaytanat").

II. "Kinoya" semasi. O'zbek tilida uslubiy ahamiyatga moliq badiiy vositalardan biri "kinoya", ya'ni kesatiq, qochiriq, piching ma'nolarini ro'yobga chiqarish maqsadida, asosan ot turkumiga mansub so'zlardan keng foydalanib kelinmoqda. Shu bilan birga, bu borada olmoshlarning ham o'ziga xos o'rni borligini ta'kidlab o'tish lozim. "Kinoya" ma'nosining voqiyalanishida olmoshlarning kishilik, o'zlik hamso'roq turkumlaridan foydalanayotganligini ham yozma, ham og'zaki nutqqa oid dalillar yaqqol isbotlay oladi.

Sen va siz olmoshlari "hurmat" ma'nosida qo'llanganda, ko'pincha bosh harf bilan yoziladi. Bunday holat olmoshlarning uslubiy qirralidan birini tashkil etib, o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Maskur olmosh bunday yozuvi bilan yozma nutqda qo'llanishi alohida ta'kidlab o'tamizki, bunday uslub ham nasriy, ham

nazmiy asarlarda bod-bod qo'llab turiladi. Misollar keltiramiz. Rishtalarni jonimda tutashgan, biriga ozor yetsa, boshqalari teng zirqiraydigan opalarimiz... (Bekajon № 19 (425)). Azizam, siz bahorning egizaki, go'zallikning sur'ati, hayotning doyasisiz... (shu joyda)..

Ilohim yor topgin menga o'xshagan,

Poyingizga jonimni fido aylagan.

Afsus sizdek aqillini, qaydan topaman.

(Bekajon 19-son).

Shunday qilib: 1. Olmoshlarning har ikkala nutq turida xilma xil funktsional uslubiy vazifalarda qo'llanishini ularning turli uslublarga xosligi bilan belgilash mumkun. Bundan tashqari badiiy uslubda olmoshlar, tarixiy, shevaviy variantlari bilan olinib badiiy asarlarda o'ziga xos vazifa bajaradi. Tilning ijtimoiy vazifasi haqida gapirar ekan akademik V.V.Vinogradov "Tilning aloqa, xabar va ta'sir kabi muhim ijtimoiy vazifalari ajratilganda til strukturasi umumiy planida quyidagi uslublar chegaralangan bo'lishi mumkun: kundalik maishiy uslub (aloqa vazifasi), kundalik hizmatga doir rasmiy xujjat va ilmiy (xabar vazifasi), publisistik va badiiy belletristik (ta'sir vazifasi)" tarzida qayt etgan fikrlari badiiy matnlarda til vazifalarini tahlil etishda muhim ahamiyatga egadir.

Til vazifalarining badiiy matnlarda o'ziga xos tarzda nomoyon bo'lishi tufayli ularda tildan foydalanishning alohida uslubi shakilangan. Ana shu alohidalikning olmoshlardan foydalanishda ham yaqqol nomoyon bo'lishi ularningm mahsus tahlil etishni taqozo etadi.

Adabiy asarlar matnida olmoshlarning barcha turlarini uchratish mumkun. Mavzularning turli tumanligi asardaturli jins, yosh va kasbdagi qahramonlar nutqi olmoshlarning shu tariqa keng ko'lamda foydalanishga yo'l qo'yadi. Bu qo'llanishda ular, birinchi navbatda o'zining semantic ma'nolari, ikkinchidan stilistik ma'nolari bilan ishtirok etadi. Kishilik olmoshlari badiiy matnlarda juda faol ularni birma-bir ko'zdan kechiramiz. Men janr xususiyatlaridan qat'iy nazar barcha badiiy asarlarda faol qo'llanadi va o'zining grammatik ma'nosidan tashqari

alohida semantik ottenkani nomoyon etadi. Asosan ta'kidni ifoda etadi. Agarchi (ta'kidni ifoda etadi). Masalan, Shaxzodaning gunohlarini kechirmoqda bo'lsa, yurt osoyishtaligi yo'lida men sulhdan bosh tortmas edim.

“Tushda kechgan umrlar”da manetti marttagina persanajlar nutqida qo'llanilgan: bo'masa uy obber, uch holanimi, desam man sizga kvartera beradigan ispolkam emasman, deydi. Kelinkiyov dogma ko'chib kelgan kunlari eng avval man bilan tanishgan... kabi. Bu maning adabiy matnlarda imkoniyati chegaralanib borayotganligidan dalolat beradi.

“Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi”da uchraydigan 2 ta faqir va 27 ta banda so'zining birontasi ham men ma'nosida ihlatilgan emas, balki o'z leksik ma'nosi-odam, inson kishi ma'nolari bilan ishtirok etgan. Bu esa, hamma, faqir, banda so'zlarining men o'rniga qo'llanish imkoniyatlari tobora torayeb borayotganligini ko'rsatadi. Banda so'zi bilan yonma-yon men ning qo'llanilishi fikrni yanada mustahkamlaydi. Shunday ekan, men ojiza banda, shu shu yerda o'tirgan barcha mo'min-musulmon mazlumalar Muhammad alayhissalomimiz o'gitlariga amal qilib, boshlariga rumol yopishlarini so'rayman... Xudo men bandasini –da o'z rahmatiga olsa edi! Shuning uchun bo'lsa kerak, “Ulug'bek xazinasida” ham banda 1-shaxs birlikni ko'rsatish vazifasida bir martta qo'llangan.

Osiy banda o'z padarimni taxtdan sarnigan qilganbo'lsam... bu yumushni misli islom yo'lida qilganman, mavlono! Lekin roman matnida Bandai ojiz, Bandai g'afil, osiy banda, Bandai mo'min, gunohor banda, Bandai mutakkabur, Bandai nabokor kabi aniqlovchili – izofali qurilmalar uchraydi: Bandai ojiz Mavaraunnahirga salkam qirq yil rahnomolik qildim. Va lekin, Bandai g'oful haq taoloning ixtiyorini bilmoqdan ojirdurmiz mavlono Ali, har Bandai mo'minning izmi ixtiyori o'zidadir. Yo'q Bandai ojiz emas, Bandai nobokorsen! kabi.

Men o'rnida kamina, faqir, banda so'zlarining qo'llanishi tarixan amtarlik ma'nosini ifodalash bilan bog'liq, bo'lgan “Ulug'bek xazinasida”da aynan shu ma'nolarni bergan: Kaminadin tagin ne tilaysiz, ustod? Nahot faqirdan shubha qilarsiz, ustod?

Zamonoviy adabiy asarlar matnida kamina, faqir soʻzlarining qoʻllanish koʻlami torayib borayotganligi koʻrsatiladi va bu bilan bir qatorda, ularning semantic doirasida ham oʻrganishlar sodir boʻlayotganligi koʻrsatiladi. Masalan, kamina Oʻ.Xoshimov qahramoni Soat Gʻaiyev va T.Murod qahramoni luttiboz “demakrat” Dilya nutqida mantanchoqlik ottenkasini ifodalash maqsadida keltirilgan. Eʼtiboringiz uchun, oʻrtoq tergovchi, gorispolkamning uy taqsimoti komissiyasida kamina ham borlar! (kamina ana shundan keyin). Chunki koʻrob turibsiz-kamina bir ojizai zaifa kabi.

J.Hamdammov “oʻzbek tili tarixi” asarida Alisher Navoiy ijodida Kiolarning tarixan faqir, bi faqir, banda, bu banda, bu bandai faqir, bu benavo, bu marhum, bu notovon, bu telba, bu shikasta, bu qil, bu haqir, kamina singari ekvivalantlari boʻlganligini va ularni qoʻllash anʼanalari keyingi asrlar adabiyotida ham davom etganligini koʻrsatib oʻtadi va quyidagilarni yozadi: “_____” olmoshining ekvivalanti yoki dubleti sifatida qoʻllanadigan soʻzlar yoki soʻz birikmalari odatda soʻzlovchining tinglovchiga nisbatan subʼektiv hissiyotini, uning oldida oʻzini gʻoyatda kamtar, xoksor tutishini yoki tilga olinayotgan shaxsga nisbatan hurmati va samimiyati kabilarni ifodalaydi. Buday vaqtda birinchi shaxs birlikdagi kelishik olmoshlari oʻrnida uning uslubiy ekvivalanti sifatida ishlatilgan soʻz yoki ibora oʻzining leksik maʼnosini yoʻqotib, olmosh maʼnosini ifodalaydi, lekin oʻzining leksik (maʼnosini) olmoshlar qatoriga butunlay oʻtib ketmaydi.¹⁰

Sen olmoshi badiiy asarlardagi eng faol olmoshlardan biridir. Agar uning feʼl tarkibida kelib, 2-shaxs birligini koʻrsata olishini, shu bilan u bajaradigan grammatik vazifaning zimmasiga oʻtishni hisobga oladigan boʻlsak, sen gap tarkibida bajaradigan leksik-grammatik vazifadan ozod bʼladi. Unda faqat stilistik vazifa qolishi mumkun:

Hamon koʻnglimga sen ilxom solursan,

Gohi Layli, gaho Shirin boʻlib.

Doimo yasharsen dostonlarimda,

¹⁰ Хамдамов Ж. Ўзбек тили тарихи. - СамДУ, 2004, 56 - 57 -бетлар

Xozonsiz gul bo'lib bo'stonlarimda (Uyg'un, I.Sulton).

Misralarida u ta'kidga, ajralib ko'rsatish maqsadida xizmat qilmoqda. Ushbu olmoshning badiiy manbalaridagi stilistik vazifani mana shu tarzda izohlash mumkin.

Ba'zan senga ko'plik ko'rsatkichi –lar qo'shiladi. Bu holat stilistik uslubdan ko'chgan deyish mumkin. J. Hamdamov maskur hodisaning tilimizda qadiymiy ekanligini ta'kidlaydi:

“Senlar –senlar olmoshi bir tomondan siz degan ikkinchi shaxs ko'plikdagi kishilik olmoshlari ma'nosida ishlatilsa, ikkinchi tomondan unda so'zlovchining tinglovchiga sub'yektiv munosabati ifodalanadi. Shubhasiz, bizni masalaning ikkinchi jihati qiziqtiradi. J.Hamdamovning aytganlaridan shu nasa anglashiladiki, bu olmoshning subyektiv munosabati bildirish xususiyati hozirgi tilimiz uchun yagilik emas. Buni o'z vaqtida Mahmud Qashqariy ham payqagan. Ammo uning stilistik ottenkalar bilan qo'llanishi (qayd etish lazim bo'ladi). Chegaralanganligi asosan so'zlashuv uslubi va badiiy uslublar doirasida ishlatilishini qayt etish lozim bo'ladi.

Tahlil qilingan misollardan senlarning badiiy manbalardagi stilistik vazifalari to'g'risida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

- So'zlovchining o'zidan yoshi kichiklarga nisbatan murojatida qo'llanadi va hech qanda stilistik vazifa bajarmaydi: Hali senlar ko'rganlarigini hech kim ko'rmaydi, bolalarim, inoq bo'linglar, senlarning baxtingni ko'rsam, bas, - dedi (U. Hoshimov).
- Xuddi shu ma'noda O.Yoqubov uni Ulug'bek nutqida qo'llab, u orqali g'oyatdamuhim, boshqa matnlarda kamdan-kam uchraydigan mehri, mehribonlik ottenkalari bera olgan. Bu ottenkaning aniq ifodalanishini ko'rsatish uchun mikromatnni to'liq keltiramiz: Va lekin qaytmay musofirlikda olamdan o'tsam ... bu xazinani ko'z qorachiqqlaringizday saqlangiz, so'ng, inongan shogirtlaringizga topshiringiz ham o'z shogirdlariga topshirgay va shu yusin zurriyotlarga o'tib, elimiz osmoniga

oftob chiqqanda yashaydurgon baxtli avlodlarimizga yetib borgay...senlardin tilaydurgon boshqa tyo'q. Ammo matin davomidagi gapda kelgan sizni bilan almashtiribbo'lmaydi: Faqat sizday shogitlarimdin ming bor rozimen;

O.Yoqubov bu olmoshini favqulodda orginal tarzda qo'llagan, uni predmentlarga nisbatan ishlatgan: O, yulduzlar, sehrli yulduzlar! U qirq yil senlarning sirlaringni bilmoq niyatida yashadi, sanoqsiz tunlarni bedor o'tkazdi. Bu yerda ham ta'kid ottenkasi, asar qahramonining yulduzlarga bo'lgan mehri aynan ana shu olmosh orqali kuchaytirilgan:

- Hozirgi o'zbek nutqida faol bo'lgan mensinoslik ottekanlarini beradi. Shu ma'noda O'. Hoshimov uni komissor S. G'aniyev tilida ko'p ishlatadi: Baloniyam bilmaysanlar! Hayronman, institutlaringda nimani o'rgatadi, senlarga? Senlar nima? Amallab o'qishga kirasan ... amallab bitirasan;

- Nafaqat g'azabni ifoda etadi: Afg'onistondagi "duh"lar tilida qo'llaydi: - senlar o'zbekmi! – "duh" yorilgan lablari orasidan qon tupirib, tishlarini g'ijirlatdi. –yo'q! senlar o'zbekmas! Senlar musurmonmas! – U esdan og'gandek xoxolab kuldi. –Senlar "shuraviy!" (O'.Xoshimov). Olmoshning takror qo'llanishi bu stilistik ottenkalar ta'sirini yana ham kuchaytiradi;

- Masxaralash, birovning ustidan kulish ottenkasini kuchaytiradi: Dedushkang senlarga yangi babushka olib keldi! – Dedi Lola akabiy kulib. – yaqinda babushkang senlarga dyadya tug'ub beradi. Senlar ko'tarib yurasan! (O'.Xoshimov) "Tushda kechgan umrlar"da Lola tilidan keltirilgan ushbu gaplarda masxaralash, kulish, piching ohanglarini mikro matnning o'zidan ham payqas mumkun: Dedushkang senlarga yangi babushka olib keldi! – Dedi Lola akabiy kulib. Senlar ko'tarib yurasanlar. Yaqinda babushkang senlarga dyadya tug'ub beradi. Senlar ko'tarib yurasan! Kabi. Ammo olmoshning har bir gapda bir maromda takrorlanishi nutqda bu ottenkalarning aniq reallashuviga sabab bo'lmoqda.

Maskur olmoshning takror qo'llanish imkoniyati faqat badiiy uslubda ko'p keladi: - Senlar, o'zi, qayerdansen? Senlar, o'zi, qayoqda o'sding? Senlar, o'zi, kimni bolasisan? Osmondan tush-a, to'nkalar, osmonlar sharoblab tush-a, to'nkalar. Senlar sovet tuzumi tug'ruqxonasida tug'ulding. Sovet tuzumining bog'chasida katta bo'lding. Senlar, o'zi, sovet tuzumi maktabida o'qiding, sovet tuzumi institutida o'qiding. Senlar, o'zi, sotsializmdan chiqding-senlar, o'zi, porloq kommunizm sari olg'o borayotib eding. Senlar pioner eding, komsamol eding. Bu kabi o'rinlarda senlar va takror usuliga xos bo'lgan takrorlash, ajratib ko'rsatish ottenkalari uyg'unlashadi. Bir birini qo'llab quvvatlaydigan stilistik vositaga aylanadi.

Biz elementi so'zlayotgan kishi va boshqa kishilarni birgalikda olib ko'plik ma'nosini anglatishi uning leksik- grammatik ma'nosi hisoblanadi: O'zi –ku, bizni ilm-urfanga chanqoq xalq deydi, yana mehnatkash nomehnatkash deb xalqni ajratgani nimasi!... (A.Qahhor). Ko'plikni umumiy tarzda anglatishdan tashqari, ba'zan aniq, ikki kishi ma'nosini ham beradi: Nechun ollo bizni bultur qovushtirmadi? (O.Yoqubov). Shu bilan birga, u funksional uslublar da'rasida yana qo'shimcha ma'nolar ham anglatadi. Jumladan, badiiy mabalarda alohida semantik –sitilistik ottenkalar bilan namayon bo'ladi. Masalan, an'anaviy tarzda men o'rnida qo'llanadi: bu talofat sababi shukim, biz inongan lashkarboshilar, misilsiz razolatga borib, shahzoda tarifiga qochib o'tmishlar ... (O.Yoqubov. Ulug'bek xazinas). Kabi, bunda bir necha sitilistik nozikliklar yuzaga chiqadi.:

- a) Kamtarlik, ottenkasi: Bizning dorgoh to'g'ri kelmasa ... kamina ne qilay? (O'.Hoshimov Tushda kechgan umrlar);
- b) Manmanlik, maqtanish ottenkasi: Buyog'ini bizga ko'yib bering. Buyog'ini biz boplaymiz! (T. Murad. Otamdan qolgan dalalar);
- c) Hoksorlik ottenkasi: biz bir dalada yurgan dehqon bo'lsak (T.Murod);
- d) Erkalash ottenkasi: jinni! Ayiq! – SHahnoza erkalanib qo'lidagi qoshiqchasi bilan yana tahdid qildi – yomon bola bo'psiz! Bilib qo'ying, bizdayam qurol bor. Bir ursam!

- shunday deb rumolchasi bilan menning lablarimni artib qo'ydi. (O'. Hoshimov Tushda kechgan umrlar).

e) ajratish yoki birgalik ottenkasi: sen bilan biz - o'zbekimiz (O'.Hoshmov);
sen bilan biz faqat "opazdivat" qilamiz, (T.Murod) kabi.

v) yaqinlik ottenkasi: Agarchi humo qushi shahzodaning boshiga qo'nib, yurt osoyishi buzilsa... rasadxonadagi barcha nodir kitoblar,